

अध्याय-एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

विभिन्न जाति/जनजातिको साझा चौतारिको रूपमा आफ्नो अलग्गै धार्मिक, सामाजिक साँस्कृतिक र प्रकृतिक विशेषता बोकेको एसियामा अवस्थित हाम्रो देश नेपाल विश्वका दुई ठूला राष्ट्रहरू चीन र भारतको बिचमा रहि भौगोलिक विश्वमान चित्रमा पृथ्वीको कुल क्षेत्रफलको ०.०३ प्रतिशत भूभाग एसिया महादेशको कुल क्षेत्रफलको ०.३ प्रतिशत अर्थात अत्यन्तै सानो ठाउँ ओगटेको भएता पनि यसको आफ्नो छुट्टै पहिचान आदिकाल देखि रहि आएको छ । नेपाल एउटा सानो राष्ट्र भएतापनि यहाँ बहुभाषा बहुजाति बहुधार्मिक बहुसाँस्कृतिक र बहु सामाजिक मूल्य मान्यता तथा रिति रिवाजको अनुपम विशेषता बोकेको आफ्नै विशिष्ट संगम थलो हो । यस्ता बुह विशेषता जाति तथा जातजातिहरूको सामुहिक विशेषताहरूको समिश्रणबाट नै वृहत नेपाली राष्ट्रिय साँस्कृतिको निर्माण भएको छ । यसै गरि विविध जातजाति, धर्म साँस्कृति भाषा भेषभुषा रहनसहन रीतिरिवाज भएका मानिसहरूलाई पनि आश्रय दिइरहेको छ । यस्तै विशेषताहरूले भरिपूर्ण संखुवासभा जिल्ला वाना गा.वि.स. ३ डाँडागाउँमा रहेको कामी जातिको सामाजिक-साँस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण गर्नु शोधप्रस्तावको छनोटमा परेको छ ।

नेपाल एक बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुधार्मिक मानिसहरूको बसोवास रहँदै आएको देश हो । जहाँ समानता र असमानताका बीच बाँचेका विभिन्न जातजातिको तथा जनजातिको मुख्य मूल्य र मान्यतालाई उजागर गर्ने साझा फुलबारी हो (विष्ट, २०५५) । यहाँ जात १०१ जातिको बसोवास रहेको छ (HMG, Nepal, 2002) । नेपाली समाजमा कानुनी रूपमा नभए पनि सामाजिक रूपमा केही असमानताहरू अझै विद्यमान रहेका छन् । सबै जातजातिले आफ्नो परम्परागत वंशका आधारमा जातीय व्यवस्था मान्दै आएको पाइन्छ । ती जातजातिहरू मध्ये दलित कामी जाति पनि एक हो । नेपालको कुल जनसंख्याको करिब २०% दलित रहेका छन् । दलित मध्ये पनि ३.९४ प्रतिशत जनसंख्या कामी जातिको रहेको छ (जनगणना २०५८) ।

प्राचीन समयमा कामी जातिको उच्च स्थान रहेको पाइन्छ तर समाजको विकाससँगै यो जातिको अवस्था त्यति विकास भएको पाइँदैन । समयको परिवर्तनको शिलशिलामा यो जातिले फलाम, तामा र सुनका विभिन्न किसिमका सर-सामानहरू र गहना बनाउने पेशा

अंगाल्दै वर्तमान समयसम्म आएको पाइन्छ । समाजको विकास संगसंगै विभिन्न किसिमका सरसामानहरू विशेषतः कृषि पेशामा प्रयोग हुने औजारहरू बनाउन थाले भने केहीले विभिन्न किसिमका भाँडावर्तनहरू बनाउने र केहीले विभिन्न किसिमका गरगहनाहरू बनाउने पेशामा लागेको देख्न सकिन्छ । तर वर्तमान समयमा आएर कामी जातिले पनि उच्च जातीको सिको गरेर आफ्नो परम्परागत पेशालाई विर्सेर व्यापार गर्ने, विदेश जाने, मजदुरी गर्ने जस्ता कामलाई अवलम्बन गर्न थालेको पाइन्छ । त्यस्तै अन्य पेशामा संलग्न हुँदै जाँदा थरहरू बदल्ने, ढाँट्दै प्रचलन बढ्दै गएको देखिन्छ । 'कामी' वा विश्वकर्मा लेख्दा अन्य जातिको सामाजिक अपमान सहनु परेकोले पनि थर बदलेको पाइन्छ ताकि तिनीहरू समाजमा सम्मानित रूपमा बस्न र विभिन्न किसिमका पेशा गर्न सहज वातावरण मिल्न सक्दछ ।

मानव जातिको विकासको क्रममा समाजमा बस्ने मानिसले गर्ने कामको आधारमा मानिसलाई ४ वर्ण ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र सुद्रका रूपमा विभाजन गरिएको वेद, उपनिषद र पुराणमा उल्लेख छ । कामी वा विश्वकर्मा पनि चौथो वर्णसँग सम्बन्धित छ । यिनीहरूको काम समाजमा तल्लो स्तरको मानिएकोले माथिल्लो जातका मानिसहरूले कामीलाई अछुत जातिको रूपमा व्यावहार गरेको पाइन्छ । ब्राह्मण जातिले कामीलाई घरभित्र पस्न त के यिनीहरूलाई छोएपनि छोइछिटो हालेर मात्र ब्राह्मण मानिस आफ्नो घरभित्र पस्ने गर्दछन् । कामी जाति बसेको ठाउँ पनि अपवित्र हुने उनीहरूको मान्यता रहेको पाउन सकिन्छ । ब्राह्मण, क्षेत्रीले कामी जातिलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा पनि विविधता पाउन सकिन्छ । जस्तै कामी जातिलाई अछुत, छोइछिटो हाल्नु पर्ने, पिछ्छिडिएको दलित जाति जस्ता उपमा दिएर उनीहरूले हेर्ने गर्दछन् (शर्मा, १९७७) ।

धार्मिक मान्यताअनुसार ऋग्वेदलाई जाति प्रथाको श्रेय मानिएको छ । ऋग्वेदमा ब्राह्मणहरू परमात्माको मुखबाट, क्षेत्रीहरू बाहुबाट, वैश्यहरू तीघ्राबाट र सुद्रहरूको उत्पत्ति पैतालाबाट भएको हो भन्ने उल्लेख छ (बराल, २०४४: १३-५८) । यसरी कामी जातिको उत्पत्ति धार्मिक मान्यताअनुसार परमात्माको पैतालाबाट भएको पाइन्छ ।

मनुस्मृतिमा मनुले ४ वर्णको कार्य विभाजनबारे वर्णन गरेका छन् जसअनुसार ब्राह्मणले वेद पढ्नु, पढाउनु, दान लिनुदिनु, यज्ञ गर्नु, वैश्यले वाणिज्य, व्यवसाय तथा कृषि कार्य गर्नु र सुद्रले आफूभन्दा माथिका तीनै वटा वर्णको सेवा गर्नु (बराल, २०४४) । कामी जातिले आफूभन्दा माथिल्लो जातिको सेवा गर्नुपर्ने कुरा मनुस्मृतिमा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

कामी जाति अन्तर्गत महिलाको भूमिका पनि विशेष किसिमको भएको पाइन्छ । किनकि नारी वा महिलालाई विशेष रूपमा हेर्ने गरिन्छ । कामी जातिमा महिला र पुरुषलाई हेर्दा लैङ्गिक विभेद भएको पाउन सकिन्छ किनभने घरको सबै काम महिलाहरूले नै गर्नुपर्ने र पुरुषहरूले भने घर बाहिरको काम गर्ने, ज्यादालारी, मजदुरी पनि गर्ने गरेको पाइन्छ । कामी महिलाहरू बिहान उठ्ने वित्तिकै पानी लिने जाने, गाई भैंसीलाई हेरविचार गर्ने, खाना पकाउने, घाँस काट्ने, खुवाउने देखि लिएर मेलापात जाने कामसम्म पनि महिलाहरूले नै गर्ने गरेको पाइन्छ । यी सबै काममा पुरुषहरूले महिलालाई सहयोग गरेको पाइँदैन । त्यसकारण कामी जातिमा पुरुषको भन्दा महिलाको स्थिति ज्यादै दयनीय छ ।

कामी जाति मुख्य गरी पहाडी क्षेत्रमा कास्की, स्याङ्जा, संखुवासभा, भोजपुर, ताप्लेजुङ्ग, तेह्रथुम, तनहुँ, गोरखा, बाग्लुङ्ग त्यस्तै गरी हाल त नेपालका मध्यभेग, पश्चिमी भेग, सुदुरपश्चिमी भेग त्यस्तै मध्यपश्चिमी भेगमा बसोबास गरेको पाइन्छ ।

१.२ समस्याको कथन

नेपाल एक बहु-भाषिक, साँस्कृतिक, धार्मिक भएका विविध जाति तथा जनजातिले बसोबास गरेको विशेषताले भरिएको देश हो । जुन सुकै जाति जनजातिहरूको आआफ्नै मौलिक भाषा, धर्म, साँस्कृति तथा परम्परा रहेको छ । यी विविध परम्पराहरू, साँस्कृतिहरू, धर्महरू भाषाहरू बोकेका जाति जनजाति एक अर्कामा सुमधुर सम्बन्ध राख्दै सहिष्णुताको भावना बाट एकीकृत भएका भएतापनि समानुपातिक विकासको अभावले केही जातिहरू धेरै पिछडिएका छन् । हिजो आज यी नै पिछडिएका र विकसित (माथिल्लो) जातिहरू बीच समानुपातिक सुविधाको सम्बन्धमा आएको केही असमानताले गर्दा यदाकदा द्वन्द्वको शुरुवात हुन थालेको पनि पाइन्छ । सबै जाति तथा जनजातीहरूको समानुपातिक रूपले उनीहरूको परम्परागत भाषा, साँस्कृति, धर्म, रितिरिवाज जस्ता कुराहरूको संरक्षण गर्दै विकास समेत हुनु आवश्यक देखिन्छ ।

देशमा रहेका महत्वपूर्ण जातजातिहरू मध्ये कामी जाति पनि एक हो । जसले अरुको सेवा, कृषि लगायत विभिन्न कामहरूमा संलग्न रहेको छ । आजको विकसित सभ्य र समुन्नत समाजको परिकल्पना गरिरहेको अवस्थामा कीन कामीजातिहरू सामाजिक र आर्थिक रूपले पछि परिरहेको छन् ? के र कति कारणले समाजले तिनिहरूलाई अगाडि बढनलाई व्यवधान निर्माण गरिरहेको छ ? र के कस्ता किसिमका अवसर प्राप्त भएमा

कामी जातिहरूले पनि उपल्लो जाति जस्तै गरी विकाश र सभ्यताको मार्गमा उत्प्रेरित हुन सक्छन् भन्ने प्रश्न पनि समाज शास्त्रको विद्यार्थीलाई कौतुहलता लाग्नु स्वभाविकै मानिन्छ ।

लगातारको युद्धको कारण भारतबाट लखेटिएर आएका ब्राम्हण, क्षेत्री, शुद्रहरू अर्थात् कामी जाति किन अरु जाति जसले केही सम्पत्ति लिएर आएका थिएनन् । आज के कति कारणले यिनीहरू अरु जात (ब्राम्हण, क्षेत्री) भन्दा कमजोर रूपमा रहे ? कामी जातिहरूलाई के कस्ता कारण र के कस्तो अवस्थाले उनीहरूको आर्थिक समृद्धी, सामाजिक विकास र सुसंस्कृतिको विकाश हुन सकेन ? नेपालका विभिन्न काल खण्डमा निर्माण भएका सरकार र विभिन्न संघ संस्थाहरूले के कसरी कामी जातिलाई अगाडि बढाउन र राज्यको मूल प्रवाहमा ल्याउनलाई सहयोग गरे ? अर्थात् गरेनन् ? वा त्यो सहयोग अपूर्ण रह्यो ? अर्थात् राज्यद्वारा गरिएका कामहरू तिनीहरूप्रति लक्षित थिएनन् ? विभिन्न ऐन कानून र राज्यद्वारा निशेध घोषणा गरिएका छुवा छुत जातीय विभेद जस्ता कुप्रथाको प्रभाव वर्तमान समयमा के कस्तो रहेको छ ? वर्तमान समयमा प्रमुखता साथ उठेका समानता समावजेशी जातीय अग्राधीकार जस्ता विषयहरूको प्रभाव कामी जातिमा के कस्तो पर्न गएको छ ? जस्ता विविध विषयहरूको उत्सुकता र खासगरी निम्न समस्याहरूसँग सम्बन्धित भएर यो शोधकार्य तयार गरिएको छ ।

(क) वानाका कामीहरूको जन्मदेखि मृत्युसंस्कारहरू के कस्ता छन् र तिनमा महिलाको को के भूमिका रहेको छ ?

(ख) कामीहरूको सामाजिक अवस्था भन्नाले उनीहरू के बुझ्छन् ?

(ग) कामी जातीको आर्थिक अवस्था अन्तर्गत पेशा, सम्पत्तिमा अधिकार, पेवापात पशुधन तथा क्रियाशील रहने समयको अवस्था कस्तो रहेको छ ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

हरेक अध्ययन र अनुसन्धानका आफ्नै प्रकारका मौलिक उद्देश्य रहेका हुन्छन् । यस शोधपत्रको उद्देश्य वाना गा.वि.स. वडा नं. ३ डाडागाउँका कामी जातिको वर्तमान अवस्थाको बारेमा समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्नु हो । निम्न विशिष्ट उद्देश्यलाई ध्यानमा राखेर यो शोधकार्य पूरा गरिएको छ :

(क) कामी जातिहरूको सामाजिक, आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गर्नु ;

(ख) कामी जातिको जन्मदेखि मृत्यु संस्कारसम्मका संस्कारहरूको विस्तृत विवरण प्रस्तुत गर्नु ;

(ग) कामी जातीमा आएको परिवर्तनको चर्चा गर्नु ।

१.४ अध्ययनको महत्त्व

नेपाललाई विभिन्न जातजातिको संगम स्थलको रूपमा लिन सकिन्छ । किनकि यहाँ विभिन्न जातजातिको महत्त्व, मूल्य र मान्यता रही आएको पाइन्छ । यहाँका जातिहरूले आफ्नो संस्कृति, रीतिरिवाज, सामाजिक संरचना तथा आर्थिक पक्षको विकास गरेर आफ्नो जातीय पहिचान दिएका छन् । नेपालको वर्तमान समावेशी परिप्रेक्ष्यमा विभिन्न जातजातिको हरेक क्षेत्रहरूमा समान हक र अधिकारको अपेक्षा गरेको हुन्छ । यसको निमित्त विभिन्न विकास निर्माणका कार्यहरूमा कामी जातिको सहभागिता बढाउनु पर्ने हुन्छ । यसरी कामी जातिको सहभागिता वृद्धि गर्ने र यस जातिलाई विविध दृष्टिकोणबाट सक्षम बनाउनको लागि सर्वप्रथम उनीहरू हालसम्म कस्तो अवस्थामा छन् भन्ने कुराको ज्ञान हुनु आवश्यक छ । वाना गा.वि.स. वडा नं. ३ डाँडागाउँका कामी जातिको सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अवस्थामा सुधार ल्याउन यस अध्ययनले खोज गर्ने भएकोले यसको महत्त्व रहेको छ ।

यसरी यो संखुवासभा जिल्ला वाना गा.वि.स. वडा नं. ३ का दलित (कामी)हरूको सामाजिक, आर्थिक, तथा सांस्कृतिक अवस्थाको अध्ययनको औचित्यलाई व्यवहारिक महत्त्व अनुसार हेरिएको छ ।

कामी जातिको सामाजिक, आर्थिक, वर्तमान अवस्थाकोबारेमा अध्ययन गरिएको हुँदा यो जाति र कामीको वर्तमान अवस्थाको बारेमा विस्तृत अध्ययन गरिएको छ, साथै यो जातिहरू हरेक क्षेत्रमा के कारणले गर्दा पछाडि परेको छ, भन्ने व्यवहारिक रूपमा खोजी गर्ने काम यसले गरेको छ ।

यस अनुसन्धानका क्रममा व्यवहारिक महत्त्व बढी सबल र सक्षम भएको पाइएको छ । कुनै पनि जातिको अध्ययन गरेपछि राष्ट्रले भोलिको दिनमा लागु हुने विकास निर्माणका नीति तय गर्न पनि केही हदसम्म यस शोधपत्रले टेवा पुऱ्याउँदछ ।

नेपाली समाज बहुजातीय भएको हुनाले सामाजिक सन्तुलन कायम राख्न प्रत्येक जाति वा जनजातिको भाषा, कला र संस्कृतिको संरक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसकारण पिछडिएका प्रत्येक जातिको अध्ययन हुनुपर्ने देखिन्छ । यस अनुसन्धानले समाजशास्त्रीय तथा मानवशास्त्रीय दृष्टिकोणले, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक पक्षका बारेमा गरिएको हुँदा अन्य अनुसन्धानकर्तालाई सहयोग पुऱ्याउने छ भन्ने आशा गरेको छु यस क्षेत्रमा काम गर्ने

सरकारी तथा गैरसरकारी संघसंगठनलाई त्यहाँका कामीहरूको यथार्थलाई बुझी योजना तर्जुमा गर्न तथा कार्यान्वयन गर्न सहयोग गर्नुका साथै पिछडिएका जातिको संस्कृति संरक्षणमा सहयोग पुऱ्याउनेछ । केही मात्रामा भए पनि अन्य जातिसँग तुलनात्मक अध्ययन गर्न सजिलो हुन्छ । अरू अनुसन्धानकर्तालाई कामी जातिको बारेमा अध्ययन गर्नमा सहयोग गरी कामी जातिको विविध पक्षको अध्ययन गर्नुमा व्यवहारिक महत्व राख्ने छ ।

१.५. अध्ययनको संगठनात्मक स्वरूप

यस शोधपत्रलाई ६ वटा अध्यायमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो अध्यायमा अध्ययनको पृष्ठभूमी, समस्याको कथन, अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको महत्वलाई समावेश गरिएको छ । दोस्रो अध्यायमा सम्बन्धित पूर्वसाहित्यको समीक्षालाई राखिएको छ । अध्याय तीनमा अनुसन्धान विधि राखिएको छ । अध्याय चार मा अध्ययन क्षेत्र संखुवासभा जिल्ला वाना गा.वि.स.को सामान्य परिचय दिने कार्य गरिएको छ । पाँचौ अध्यायमा कामी जातीको सामाजिक-साँस्कृति तथा आर्थिक अवस्थाको व्याख्या गरिएको छ । छैठौँ अध्यायमा अध्ययनबाट प्राप्त जानकारीको सारांश र निष्कर्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ । अन्त्यमा सन्दर्भ सामग्रीको सूची शोधपत्रका लागि प्रयोग गरिएको प्रश्नावलीहरू समावेश गरिएको छ ।

अध्याय-दुई

पूर्व साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ जातजातीको उत्पत्ति र परिभाषा

धार्मिक मान्यताअनुसार ऋग्वेदलाई जाति प्रथाको श्रेय मानिएको छ । ऋग्वेदमा ब्राह्मणहरू परमात्माको मुखबाट, क्षेत्रीहरू बाहुबाट, वैश्यहरू तीघ्राबाट र सुद्रहरूको उत्पत्ति पैतालाबाट भएको हो भन्ने उल्लेख छ (बराल, २०४४: १३-५८) । यसरी कामी जातिको उत्पत्ति धार्मिक मान्यताअनुसार परमात्माको पैतालाबाट भएको पाइन्छ ।

मनुस्मृतिमा मनुले ४ वर्णको कार्य विभाजनबारे वर्णन गरेका छन् जसअनुसार ब्राह्मणले वेद पढ्नु, पढाउनु, दान लिनुदिनु, यज्ञ गर्नु, वैश्यले वाणिज्य, व्यवसाय तथा कृषि कार्य गर्नु र सुद्रले आफूभन्दा माथिका तीनै वटा वर्णको सेवा गर्नु (बराल, २०४४) । कामी जातिले आफूभन्दा माथिल्लो जातिको सेवा गर्नुपर्ने कुरा मनुस्मृतिमा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

नेपालमा रहेका विभिन्न जाति तथा जनजातिको अध्ययन विभिन्न किसिमले गरेको पाइन्छ । सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्षबारे अध्ययन गर्ने विद्वान्हरूमा गोपाल सिंह नेपाली डोरबहादुर विष्ट, ऋषिकेशव रेग्मी, खेमबहादुर विष्ट, इमानसिंह चेम्जोङ्ग, मोहमद मोहसिन, खेमराज नेपाली, डिल्लीराम दाहाल, जनकलाल शर्मा, गणेशमान गुरूङ्ग आदि विद्वान्हरूले खोज अनुसन्धान गरी विभिन्न जातिको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक स्थितिको अध्ययन गरेका छन् । यसैगरी नेपालमा समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्रको विषयमा रूचि दिई खोज अनुसन्धान गर्ने धेरै विद्वान्हरूमध्ये स्वयंम्भुलाल श्रेष्ठ, प्रयागराज शर्मा, द्रोण रजौरिया आदि प्रमुख मानिन्छन् ।

नेपालको जनजातिलाई अध्ययन गर्ने मध्ये सन् १८११ मा Krick Patrick को पुस्तक "An Account of the Kingdom of Nepal" लाई लिन सकिन्छ । त्यसैगरी नेपालमा विभिन्न जनजातिको अध्ययन गर्ने नेपाली विद्वानहरूमा गोपाल सिंह नेपालीले 'The Newars' (सन् १९६५) नामक पुस्तकमा काठमाडौँ कीर्तिपुरको पाँगामा बसोबास गर्ने नेवार जातिको नेवारी संस्कृति र परम्पराको बारेमा Structural Functional दृष्टिकोणबाट प्रकाश पारेका छन् । L. Caplan, (1970) Land in Social Change in East Nepal: A Study of Hindu-Tribal Relations मा उनले पूर्वी नेपालको किपट जग्गाको स्वामित्वको लागि हिन्दु, ब्राह्मण, क्षेत्री र लिम्बु जाति बीच चलेको द्वन्द्वलाई व्याख्या गरेका छन् । त्यसैगरी A.P. Caplan (1972) ले 'Priest and Cobblers: A Study of Social

'Change in a Hindu Village in Western Nepal' नामक पुस्तकमा पश्चिम नेपालमा ब्राम्हण र अछुत जातिको बीचमा विगतको २ दशकदेखि देखा परेको परिवर्तनलाई क्षेत्रगत अध्ययनको आधारमा उल्लेख गरेकी छिन् । उच्चहिन्दु जातिहरू ब्राम्हण, क्षेत्री, जैसीका अतिरिक्त मगर, गुरुङ्ग र अछुत वर्ग (दमाई, कामी, सार्की) को बिचमा परेको द्वन्द्वलाई प्रष्ट्याएकी पारेकी छिन् ।

P. Caplan (१९७२) ले पश्चिम नेपालको हिन्दू समाजमा अस्तित्वमा रहेका बाहुन र दलित (सार्की) बीचको अन्तरसम्बन्ध द्वन्द्वको यथार्थलाई आफ्नो अध्ययनको विषयवस्तु बनाएर नेपाली समाजको अध्ययन गरेका छन् ।

नेपालका विद्वानहरूमा डोर बहादुर विष्टको योगदानलाई जातीय अध्ययनको रूपमा विशिष्ट स्थानमा राख्न सकिन्छ । नेपालका विभिन्न जाति तथा जनजातिहरूको सामान्य सामाजिक सांस्कृतिक एवम् आर्थिक अवस्थाको रूपरेखा प्रस्तुत गरेका छन् । सम्भवतः धेरै जाति तथा जनजातिहरूको विविध अवस्थाको वर्णन गर्ने क्रममा कामी जातिको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था निकै तल्लो स्तरमा रहेको छ भन्ने कुरा दर्शाएका छन् साथै यी जातिहरूमा पनि हिन्दूकरण प्रक्रिया देखापरेको तथ्यलाई प्रकाश पारेका छन् ।

डोरबहादुर विष्ट (२०३०) मा 'सबै जातको फूलवारी' भन्ने पुस्तकमा नेपाल विभिन्न जातजातिहरूको संगम थलो अर्थात फूलवारी हो । सिंगो नेपालभित्र एउटा जात, एउटा भाषा, एउटा धर्म मात्र छैन । यहाँ फरक फरक मूल्यमान्यता र संस्कृति लिएका मानिसहरू बस्दछन् । नेपाल विभिन्न जातीय फूलहरूको मनमोहक फूलवारी बन्न पुगेको कुरालाई औल्याएका छन् । यी सम्पूर्ण जातिहरूको संगमद्वारा नै समाज निर्माण भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

उनले "People of Nepal" (१९७६) मा देशका धेरै जातजातिहरूलाई समेटेका छन् । उनले दलित जातिअन्तर्गत दमाई, कामी, सार्की आदिको छुट्टै अध्ययन गरेका छैनन् ।

धिरेन्द्र पराजुली (१९९५) ले विश्वकर्मा जातिको सामाजिक, सांस्कृतिक परिवर्तनको बारेमा मानवशास्त्रीय दृष्टिकोणले अध्ययन गरी शोधपत्र तयार पारेका छन् । उनले विश्वकर्मा जातिको सांस्कृतिककरण प्रक्रियामा जोड दिँदै यस जातिले लामो समयसम्म विद्यमान खराब र निम्नस्तरको परम्परा र संस्कृतिलाई छोडी उच्च जातिले अपनाएको परम्परा र संस्कृतिको अनुसरण गरेको उल्लेख गरेका छन् ।

यसैगरी टेकराज पन्थी (२०६०) ले अर्घाखाँची जिल्लाको छत्रगञ्ज गा.वि.स. ७ र ८ का दलित कामी जातिको सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक पक्षका बारेमा अध्ययन गरेका छन् । यहाँका कामी जातिको संक्षिप्त जातिगत तथ्या खोजी गरी यस जातिको सांस्कृतिक, सामाजिक तथा आर्थिक पक्षको अध्ययन गरी यसमा आएका परिवर्तन र यो जातिको अन्य जातिसँगको सम्बन्धबारे जानकारी लिई आफ्नो शोधपत्र तयार गरेका छन् ।

यस शोधपत्रमा अर्घाखाँची जिल्ला छत्रगञ्ज गा.वि.स. वडा नं. ७ र ८ का दलित कामीहरूको विभिन्न पक्षमा परिवर्तन आउनुको कारणहरू शिक्षा, स्वास्थ्य, संचारको स्तरमा सुधार हुनु, जनचेतनाको अभिवृद्धि हुनु, आर्थिक स्थितिमा केही सकारात्मक प्रभाव पर्नु आदिलाई लिन सकिन्छ ।

कामी जातिको सम्बन्धमा पश्चिम नेपालको लुम्बिनी अञ्चलका अन्य जिल्लामा गरिएका शोधपत्रहरूमा लक्ष्मण तिमिल्सिना (२०६०) ले पाल्पा जिल्ला चाँपपानी गा.वि.स. १ का कामी महिलाहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक वस्था : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन विषयमा शोधपत्र तयार पारेका छन् । उनले कामी जातिका महिलालाई मात्र जोड दिएका छन् । जन्मदेखि मृत्यूसम्मका संस्कारमा महिलाको भूमिकाको अध्ययन गरी महिलाको सामाजिक र आर्थिक स्थिति, स्त्रीधन, पेवापात र पशुधनलाई विशेष जोड दिएका छन् । उनले कामी जातिले गर्ने विभिन्न संस्कारहरू मान्ने चाडपर्व, पूजा संस्कारमा महिलाको भूमिकालाई जोड दिएका छन् र यस शोधपत्रमा लैङ्गिक रूपमा मात्र अध्ययन नगरी मिला पुरुष दुबैलाई समेटेर कामी जातिको बारेमा अध्ययन गरिएको छ ।

प्रयागराज शर्मा (१९७७) ले संस्कृतीकरण प्रक्रियाको अध्ययन गरी दलितहरू तागाधारी र उच्च मतवाली (ब्राह्मण, क्षेत्री आदि) को संस्कृतिमा ऐक्यवद्धता जनाई उच्च जातले अपनाउने संस्कृति अनुसरण गरेका छन् भनी संस्कृतीकरण प्रक्रियामा उनले स्पष्टता जनाएका छन् । संस्कृतीकरणको ज्वलन्त उदाहरण यस प्रकार लिन सकिन्छ :

- १) नेपालको पश्चिमी क्षेत्रमा कुनै कुनै गाउँमा त्यहाँका कथित तल्ला जातिहरूले विहान उठी, पूजापाठ गरी खाना खानु,
- २) नेवार, मगर, गुरुङ्ग आदिले सत्यनारायणको पूजा गर्नु, विवाह, जन्म, मृत्युसंस्कारमा ब्राह्मण पूजारी राख्नु,

। तिब्बतीमूलका मानिस मानिने थकालीहरुले चौरीं गाईको मासु खान छाड्नु, दसैं मनाउने थालनी गर्नु, आदिलाई लिन सकिन्छ ।

गणेशमान गुरुङ्ग र विष्णु भण्डारी, (१९९३) ले नेपाल अधिराज्यमा विभिन्न मानवसमुदाय बसोवास गर्दछन् । जहाँ अनेकताभिन्न एकताले विजय पाएको छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । नेपालमा विभिन्न जातका मानिसहरु एक आपसमा मिलिजुली बसेको पाइन्छ । यहाँ एक जातिले अर्को जातिलाई सहयोग गरी सुमधुर सम्बन्ध स्थापित गरेर अनेकतामा एकताको ज्वलन्त उदाहरण बनेको छ ।

कामी जातिले गर्ने जन्मदेखि मृत्यूसम्मका विभिन्न संस्कार सम्पन्न गर्दा ब्राह्मण र क्षेत्रीले जस्तै भोज भतेर गरेर सम्पन्न गर्दछन् । गर्भवती महिलालाई सुत्केरी गराउन अस्पतालमा लैजाने तथा महिला स्वास्थ्य स्वयम्सेवीकाको सहयोग लिने, सुत्केरी सामग्रीको प्रयोग गर्ने, किरिया वा बरखी विदा आफ्नो अनुकूल हुने गरी गर्ने, व्यक्तिगत तथा टोलछिमेक सरसफाईमा ध्यान दिने, आफ्ना नानीहरुलाई स्कुलमा पढाउने आदि गरेको पाइन्छ । सामाजिक अवस्थालाई हेर्दा यो जातिको स्थिति सुधार उन्मुख भएको पाइन्छ । यस जातिको आर्थिक स्थितिमा पनि विस्तारै सुधार हुँदै गएको पाइन्छ । हाल आएर अन्य पेशा, व्यापार, व्यवसाय, गर्ने गरेको पाइन्छ । पहिले यो जातिलाई उच्च जातिले निकै दबाउने, हेप्ने, तुच्छ व्यवहार गर्ने गरकोमा हाल छोइछिटो हाल्ने, सार्वजनिक स्थल, मठ, मन्दिर, स्कुल, अस्पतालमा उच्च र निच जातिको भावना क्रमशः घट्दै गएको पाइन्छ । यो जातिले पनि अन्य जातिसँगको सम्बन्धमा क्रमशः सुमधुर र नजिकको सम्बन्ध स्थापना गरी अन्य जातिसरह यो जातिले पनि सामाजिक भूमिका वहन गर्नमा अग्रसर हुन थालेको पाइएको छ । यसरी यो जातिको सामाजिक, आर्थिक स्थिति सुधार गरी समानतामा आधारित जातीय पहिचान सहितको समाज निर्माण उन्मुख भएको पाइन्छ ।

२.२ कामी जातीको उत्पत्ति र आगमन

मानव जातीको विकासका क्रममा समाजमा बस्ने मानिसले गर्ने कामको आधारमा मानिसलाई चार वर्ण- ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य र शूद्रको रूपमा विभाजन गरिएको वेद, उपनिषद र पुराणमा उल्लेख गरिएको छ । धार्मिक मान्यताअनुसार ऋग्वेदलाई जातीप्रथाको श्रेय मानिएको छ । ऋग्वेदमा ब्राह्मणहरु परमात्माको मुखबाट, क्षेत्रीहरु बाहुबाट, वैश्यहरु तीघ्राबाट र शूद्रको उत्पत्ति पैतालाबाट भएको उल्लेख छ (बराल, २०४४: ५३-५८) । धार्मिक मान्यताअनुसार शूद्र (कामी) जातिको उत्पत्ति पैतालाबाट भएको पाइन्छ ।

मान्छेलाई किन सुनार भनियो भन्ने सम्बन्धमा मनुस्मृतिमा यस्तो भनिएको छः

“जुन मानिस लोभले मणि, मोति, मुगा र अन्य किसिमका रत्नहरूको अपहरण गर्दछ ऊ सुनार हुन्छ ” ॥६१॥ (मनुस्मृति, अध्याय १२)

मानव जातीको विकासका क्रममा समाजमा बस्ने मानिसहरूले गर्ने कामको आधारमा विभाजित चौथो वर्ण शुद्र अन्तरगत कामी जाती पर्दछ । सन् १२९४ मा भारतका मुस्लिम शासक (सुल्तान) ले हिन्दु धार्मिकवल्म्बीहरूका राज्यमा लगातार आक्रमण गरिरहँदा सन् १३०५ मा हिन्दुहरूको शक्ति क्षीण भए पछि केही व्यक्ति मुस्लिम अधिपत्य स्वीकार गरेर त्यहीं बसे भने केही व्यक्तिहरू पंजाबमा गएर त्यहाँका शिखहरूसँग समन्वय गरेर बसे भने केही पश्चिम नेपालमा आएर बसोवास गर्न थाले । यसरी आउनेहरूमा ब्राम्हण, क्षेत्री र शुद्रहरू थिए । यिनै शुद्रअन्तर्गत कामी एक महत्वपूर्ण जातीको रूपमा रहेको पाइन्छ ।

यसरी आर्यन सम्प्रदायमा पर्ने कामी जाती भारतमा भएको युद्धका कारण पश्चिम नेपाल हुँदै भित्रिएका र यो जाती नेपालका पहाडी जिल्लाहरूलाई आफ्नो मुख्य वासस्थान बनाएर बसेको पाइन्छ (आहुती, २००५: ४८९-९२) ।

२.३ जाती प्रथा उन्मूलन सम्बन्धी नीति नियमहरू

मुलुकी ऐन वि.सं. १९१० कानुनीरूपमा पहिलो दस्तावेज भए तापनि दलित र त्यसमा पनि महिलाहरूको बारेमा समानताको कुनै व्यवस्था थिएन । कानुनी रूपमा नेपालमा सबैभन्दा महत्वपूर्ण अभियान वि.सं १९७७ को “सतीप्रथा” र “दासप्रथा”को उन्मूलन चन्द्रशम्शेरबाट भएको कार्य सराहनीय मानिन्छ । “नेपाल सरकार वैधानिक कानुन २००४” र “नेपाल अन्तरिम शासन विधान २००७” ले पनि कामी तथा महिलाको अवस्थाको बारेमा कुनै वास्ता गरेन । सामान्यतया: वि.सं. २०१५ को संविधानपछि महिलाहरूले मौलिक हकको उपभोग गर्न पाएका छन् (शर्मा, १९७७) ।

२००७ सालभन्दा अगाडि देशमा प्रजातन्त्र नभएका कारण र विदेशी विद्वान्हरूलाई नेपालमा जातजातिका बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने अनुमति नदिएका कारणले गर्दा त्यति अध्ययन एवम् अनुसन्धान भएको पाइँदैन । यसभन्दा अगाडि यस्तो अनुमति र सरकारी सुविधा नभए तापनि कतिपय व्यापारी, यात्री, धर्मप्रचारक, ब्रिटिस सैनिक तथा निजामती सेवाका कर्मचारीहरूले आफ्ना विभिन्न प्रकारका लेख, रचना एवम् विभिन्न पुस्तकहरू प्रकाशित गरेका छन् । जब २००७ सालपछि देशमा प्रजातन्त्रको उदय भयो

तत्पश्चात् विदेशी विद्वान्हरूले यहाँको जातजाति तथा जनजातिबारे अध्ययन अनुसन्धान गर्न थालेको पाइन्छ ।

नयाँ मुलुकी ऐन (२०२०) ले छुवाछुत हटाएको छ र जातजातिको आधारमा सजाय घटिवढी नगर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसरी सबै जातजाति कानूनको नजरमा समान रहने छन् । तर व्यवहारिक रूपमा यस्तो भएको कमै पाइएको छ, साथै यसले बालविवाहमा रोक लगाएको विधवा विवाहलाई मान्यता दिएको, महिलाले पनि सम्बन्धविच्छेद गर्न पाउने, ३५ वर्ष पूरा भएकी कन्याले छोरासरह अंश पाउने (२०३३ सालमा व्यवस्था भएको), विवाहमा उमेरको हद तोकिएको आदि व्यवस्था गरिएको थियो ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ११ को उपधारा ४ मा छुवाछुतको बारेमा व्यवस्था गरेको छ, “कुनै पनि व्यक्तिलाई जातपातको आधारमा छुवाछुतको भेदभाव गरिने वा सार्वजनिक स्थलमा उपस्थित हुन वा सार्वजनिक उपयोगका कुराहरूको प्रयोग गर्नबाट बञ्चित गरिने छैन । यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछ । यसरी यो संविधानले पनि छुवाछुत तथा जातीय विभेद विरुद्ध व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३) ले छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हकको निम्नानुसार व्यवस्था गरेको छ :

१. कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, वंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा कुनै किसिमको छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव गरिने छैन । यस्तो भेदभावपूर्ण व्यवहार दण्डनीय हुनेछ, र पीडित व्यक्तिले कानूनद्वारा निर्धारित भएबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने छ ।
२. कुनै पनि व्यक्तिलाई जात जातिको आधारमा सार्वजनिक स्थलमा रहेको सेवा, सुविधा वा उपयोगका कुराहरू गर्नबाट वा सार्वजनिक स्थल वा सार्वजनिक धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्न वा धार्मिक कार्यबाट बञ्चित गरिने छैन ।
३. कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो सेवा सुविधा वा वस्तु कुनै खास जात जातिको व्यक्तिलाई खरिद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाउन वा त्यस्तो वस्तु सेवा वा सुविधा कुनै खास जात जातिको व्यक्तिलाई मात्र विक्रि वितरण गरिने छैन ।
४. कुनै जातजाति वा उत्पत्तिका व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहको उच्च, निच दर्शाउने जातजातिको आधारमा सामाजिक, विभेदलाई न्यायोचित गराउने वा जातीय

सर्वोच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचार प्रसार गर्ने वा जातीय विभेदलाई कुनै किसिमले प्रोत्साहन गर्न पाइने छैन ।

५. उपधारा २, ३ र ४ विपरीतको कार्य कानूनबमोजिम दण्डनीय हुनेछ ।

२.४. सामाजिक समावेशीकरण सम्बन्धी सरकारी प्रयास

सन् १९७० को दशको पूर्वार्धमा फ्रान्सबाट उत्पन्न भएको सामाजिक बहिष्करणमा परेका वर्गलाई राज्य संचालनका सबै संयन्त्रमा समानुपातिक रूपमा सहभागिताको अवसर प्राप्त हुने नीति तर्जुमा नगरेसम्म बहिष्करणमा परेबा वर्ग, लिङ्ग र क्षेत्रको अधिकार सुनिश्चित नहुने देखि सहभागिताका लागि समावेशी अवधारणालाई अधि सारिएको हो ।

विगत चार दशकमा विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्था साथै सरकारी तवरबाट सामाजिक समावेशीकरणका लागि विभिन्न प्रयासहरु भएको पाइन्छ ।

नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनस्थापना २०४६ सालमा भए पछि पनि समाजको माथिल्लो जातबाट दलितहरू शोषिएका, हेपिएका र दबिएको महशुस गरी दलित जात तथा जनजातिहरू आर्थिक तथा सामाजिक सुधारका लागि संगठनमा आबद्ध भएका छन् । आफ्नो आर्थिक तथा सामाजिक सुधारका लागि दलित सेवा संघ, दलित समाज संघ, उत्पीडित जातीय मुक्ति समाज, विपन्न समाज सेवा समिति, दलित सीप प्रबर्द्धन जनउत्थान प्रतिष्ठान, दलित महिला संघ जस्ता संस्थाहरूमा आबद्ध रहेका छन् ।

दशौं योजनाको आधारपत्र (२०५९) मा दलित तथा उपेक्षित समूहप्रतिको सामाजिक धारणामा अबै रूढीवादिता कायम रहनु यस समूहको मानवीय विकासतर्फ उचित ध्यान पुग्न नसक्नु यस वर्गमा, निहित क्षमता र क्षमताको सहि मूल्याङ्कन नहुनाले विकासका लागि सहयात्रीको रूपमा सहभागी गराउन नसकिने यस वर्गको उत्थानका लागि आवश्यक राजनीतिक प्रतिवद्धताको कमी हुनु प्रमुख चुनौतिको रूपमा रहनेछन् ।

एघारौं तीन वर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४/६५ -२०६७/०६८ ले समृद्ध र न्यायपूर्ण नेपाल निर्माणका लागि आर्थिक, सामाजिक रुपान्तरणको आधार तयारस गर्ने प्रमुख लक्ष्य राखी समाजमा विद्यमान विभेदपूर्ण स्थिति र राज्य व्यवस्थाको संरचनागत कमजोरीले गर्दा पछाडि परेका वा पारिएका वर्ग, महिला, आदिवासी, जनजाति, दलित, मधेशी आदिलाई केन्द्रित गरी स्पष्ट नीति, संस्थागत संरचना, तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिने उल्लेख छ । साथै यी जाति तथा वर्गलाई सोभै लक्षित गरी विकासको मूल धारमा ल्याउने कार्यक्रमहरु संचालन गरिने पनि उल्लेख छ ।

२.५. दलित आन्दोलन र सामाजिक समावेशीकरण

नेपाली वृहत् शब्दकोषले कामीको अर्थ फलामको काम गर्ने एक जाति, लोहोर, लोहकार भनिएको छ (वृहत् नेपाली शब्दकोश) । कामी जातिको बसोबास पहाडी भेगमा धेरै भएका कारणले उच्च जाति ब्राह्मण, क्षेत्रीहरूले यो जातिप्रति हेपाईको प्रवृत्ति पाइएको छ । धेरै कुराहरूमा आफ्नै मौलिकता हुँदाहुँदै पनि कामी जातिलाई अछुत जाति भनी सामाजिक विभेद गरेको पाइन्छ । यिनीहरूको हैसियत समाजमा ज्यादै तल छ । सामाजिक विभेदका कारण तल्लो जाति भनी हेय दृष्टिले हेरिन्छ । सामाजिक विभेद, छोइछिटो जस्ता कु-संस्कारबाट अभै कायमै भएकोले दलित कामी लगायत अन्य अछुत जातिले छुवाछुत, विभेद तथा उच्च जातिको दमन विरूद्ध जातीय आन्दोलन पश्चिम नेपालका दलित अछुत भनिएकाहरूले जातीय आन्दोलन जारी गरे । यस आन्दोलनको उद्गम स्थल बागलुङ्ग जिल्लाको मूलपानी गाउँ विकास समिति रहेको थियो । यस आन्दोलनको सुरुवात पनि बागलुङ्ग जिल्लाबाट सर्वजित विश्वकर्मा ले गरेका थिए ।

टि.आर. विश्वकर्मा (२०३०) ले दलित जनजातिको उद्धारको लागि नेपाल राष्ट्रिय जनविकास परिषद्का दुई विशेषता औल्याएका छन्, ती हुन् :

१. दलित जातिहरूको बीचमा पनि उच्च जातिको भावनाको प्रश्न जहाँ समान चाहिएकै छ ।
२. ठूला जातिका मानिसहरूबाट पहिल्यै पनि थिचिएका दलितबाट फाइदा उठाउन पल्केका क्षेत्रीहरूको परम्परालाई तोडी ठूला जातिका मानिसहरूसँग समानता र स्वतन्त्रताको लागि संघर्ष छ (विश्वकर्मा, २०३०) ।

यस्तैगरी Save the Children US ले पनि दलित जातिको बारेमा केही हदसम्म भए पनि अध्ययन अनुसन्धान गर्दै आएको पाइन्छ । यस संस्थाले दलित वर्गका केटाकेटीलाई पढ्नका लागि छात्रवृत्तिको व्यवस्था गर्नुको साथै “नेपाल दलित सेवा संघ” मार्फत् रेडियो नेपालबाट “दलित जनजागरण तथा चिन्तन चौतारी कार्यक्रमहरू” संचालन गर्न आर्थिक सहयोग समेत जुटाउँदै आएको छ । (Save the Children US, १९९४)

यसका साथै नेपालमा विद्यमान (दलित आयोग) राष्ट्रिय दलित आयोगले पनि वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा समाजका हरेक सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक क्षेत्रमा दलितलाई समानुपातिक हिसाबले समावेश गरी अन्य जाति सरह माथि उठ्न प्रयास

गरेको देखिन्छ । यसरी यो आयोगमार्फत् दलित पनि देशको मूल प्रवाहमा अगाडि बढ्न लागेको आभास मिलेको छ ।

यसलाई संगठनात्मक प्रकार्यात्मक विकासको तरिकाबाट हेर्न सकिन्छ । जसअन्तर्गत संरचनात्मक प्रकार्यवादले संरचना नभइकन कार्य हुन सक्दैन भन्ने कुरालाई जोड दिएको छ, भने संरचना र प्रकार्य एक अर्कामा अभिन्न अंग पनि हुन् भनेको छ । त्यस्तै यहाँ कामी जाति पनि एउटा सिङ्गो परम्परा बोकेको जाति हो, यसलाई एउटा संरचना मान्न सकिन्छ । कामी जातिभिन्न पनि विभिन्न किसिमका मूल्य, मान्यता, रितीरिवाजहरू रहेका हुन्छन्, तिनिहरूले कामीजातिको संरचनालाई टिकाई राख्नको लागि प्रकार्य गरिरहेका हुन्छन् । अनि मात्र कामी जाति समाजमा अन्य जातिसँग मिलेर प्रकार्यात्मक रूपमा अगाडि बढेको पाइन्छ । त्यसकारण भन्न सकिन्छ, कामी जातिको विकास विना अन्य जाति वा समाजको विकास सम्भव छैन भन्ने कुरालाई यहाँ प्रष्ट पार्न खोजिएको छ ।

कामी समुदायलाई समान अवसर प्रदान गरी देश विकासको कार्यमा समाहित गराइएको खण्डमा कामी जातिको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक अवस्थामा सुधार आउन सक्दछ । त्यसकारण परम्परागत रूढीवादी व्यवहारलाई माथिल्ला जातीहरूको हटाइएको खण्डमा महिला र दलित जातिलाई देशको आर्थिक, सामाजिक स्थितिमा सुधार ल्याई यो जातिलाई पनि समान अवसर प्रदान गर्न सकिन्छ ।

अध्याय-तीन

अनुसन्धान विधि

यस अनुसन्धान कामी जातिको बारेमा सामाजिक, साँस्कृतिक र आर्थिक अवस्था पत्ता लगाउनको लागि निम्न विधिहरू अवलम्बन गरिएको छ ।

३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौट र यसको औचित्य

कुनै पनि अनुसन्धान कार्यलाई मूर्त रूप दिन वा अध्ययन कार्यलाई क्रमबद्ध रूपमा अगाडि बढाउन सर्वप्रथम अनुसन्धान गर्न उपयुक्त स्थानको छनौटको आवश्यकता पर्दछ । उपयुक्त छनौट हुन नसकेको अध्ययनको महत्त्व र औचित्य हुँदैन । शोधकार्यमा क्षेत्र छनौटले औचित्य र महत्त्व अध्ययन क्षेत्रलाई अझ बढी व्यापक पार्दछ ।

अध्ययन क्षेत्र संखुवासभा जिल्लाका वाना गा.वि.स. ३ डाडागाउँलाई छनौट गरिएको छ । यस गा.वि.स.लाई नै अध्ययन क्षेत्र छनौट गर्नुका कारणहरू निम्नअनुसार रहेका छन् :

- (क) मिश्रित समाजमा कामीहरू आफ्नो संस्कार जोगाएर बसेका छन् ।
- (ख) दुर्गम क्षेत्रभएकोले अन्य अध्ययन अनुसन्धान हालसम्म नभएको हुनाले ।
- (ग) शोधार्थी अध्ययनक्षेत्रको वासीन्दा भएकोले प्रत्यक्ष अवलोकनबाट तथ्याङ्क संकलन गर्न सजिलो हुने भएकोले ।

३.२ अध्ययन (अनुसन्धान) को ढाँचा

यो अध्ययन वर्णनात्मक र अन्वेषणात्मक दुवै रहेको छ । अध्ययनको क्रममा संकलन गरिएका दलित कामी जाति सम्बन्धी तथ्याङ्कहरूलाई वर्णनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिने भएकोले वर्णनात्मक प्रकृतिको रहेको छ । त्यस्तैगरी प्राप्त तथ्याङ्कहरूको आधारमा कामी जातिको स्थितिका बारेमा परिक्षण गरी प्रस्तुत गरिने भएकोले अध्ययन अन्वेषणात्मक भएको छ ।

३.३ तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोतहरू

कुनै पनि विषयमा अनुसन्धान गर्नको लागि त्यससँग सम्बन्धित सामग्रीहरूको नितान्त आवश्यक पर्दछ । सामग्री विना अध्ययन कार्य अधुरो हुनुको साथै लक्ष्य प्राप्तिमा कठिनाई आउन सक्छ । त्यसैले यस अध्ययनमा प्राथमिक स्रोत र द्वितीय स्रोतबाट तथ्यहरू संकलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत अन्तर्वार्ता, अवलोकन, प्रमुख जानकार व्यक्तिसँगको अन्तर्वार्ता र अध्ययनको लागि चाहिने आवश्यक स्रोत तथा तथ्याङ्क संकलन

गरिएको छ । जसका लागि प्रश्नावली तयार गरिएको छ । द्वितीय स्रोतको रूपमा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको रेकर्ड, पुस्तक, पत्रपत्रिका तथा यस अघि खोज तथा अनुसन्धान भएका आवश्यक र उपयोगी लेख तथा सामग्रीहरूबाट पनि जानकारी लिइएको छ ।

३.४ समग्रता र नमुना छनौट विधि

यस वाना गा.वि.स. ३ मा जम्मा जनसंख्या ५७३ र जम्मा घरधुरी १०२ रहेको छ । जसमा कामी जातिको जनसंख्या १८४ र घरधुरीसंख्या ३१ रहेको छ । १५ वर्षभन्दा माथि ७५ वर्ष भन्दा मुनिका घरमुलीलाई समेट्ने गरी जम्मा ३१ जना उत्तरदाताहरूलाई उद्देश्यमूलक ढंगले प्रत्येक घरबाट १ जना समेट्ने गरी नमूनाको रूपमा छनौट गरिएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क संकलनका विधिहरू

यस शोधकार्यमा अनुसन्धानकर्ता स्वयम्ले २०६८ आस्वीन २ गतेदेखि ३० गतेसम्म स्थलगत अध्ययन गरी निम्न विधिहरूबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत अन्तर्वार्ता, अवलोकन, प्रमुख जानकार व्यक्तिको अन्तर्वार्ता, वैयक्तिक विवरण विधि अपनाइएको छ ।

३.५.१ अन्तर्वार्ता विधि

कामी जातिको बारेमा शोधकर्ताले अध्ययन गर्ने भएकोले जनगणना गरिएका परिवारहरूबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । जसमा ३१ जना उत्तरदातामध्ये २७ जना पुरुष र ४ जना महिलालाई प्रश्नावली अनुसार अन्तर्वार्ता लिइएको छ । कामी जातिका बारेमा शोधकर्ताले अध्ययन गर्ने भएकोले उनीहरू बसेको ठाउँमा गई उनीहरूसँग प्रत्यक्ष रूपमा अन्तर्वार्ता लिई उनीहरूको तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । अनुसन्धान एवम शोधकार्यका लागि प्राथमिक तथ्याङ्क संकलनको लागि यो एउटा महत्वपूर्ण विधि मानिन्छ । यस अन्तर्गत आफैले तयार पारेको प्रश्नावलीको अनुसूचीको आधारमा कामी जातिको सामाजिक-साँस्कृतिक स्थिति, चाडपर्व, संस्कार, पेशा वा व्यवसाय सम्बन्धी बढीभन्दा बढी तथ्याङ्क संकलन गर्न सकिने र बुझिने सरल र स्पष्ट भाषामा प्रश्नावलीबाट कामी जातिको सामाजिक-साँस्कृतिक तथा आर्थिक स्थिति र उनीहरूमा आएको परिवर्तन बारे जानकारी लिइएको छ ।

३.५.२ अवलोकन विधि

अन्तर्वार्ता अनुसूची बाहेक आफूले प्रत्यक्ष रूपमा अवलोकन गरी अनुभव गरेका कुराहरूबाट पनि थप जानकारी लिइएको छ । यसबाट प्राप्त हुने तथ्याङ्कहरू भरपर्दो र

विश्वासिलो हुने भएकाले पनि ठीक बेठीक कसिमा राख्न यसले सघाउने विश्वासमा यो विधिलाई अपनाइएको छ । यसबाट कामी जातिको सामाजिक, आर्थिक, सैक्षिक स्थितिको अवलोकन गरिएको छ । कामी जातिलाई अन्य जातिले हेर्ने दृष्टिकोण, अन्य दलित जातिहरूसँगको सम्बन्ध आदि कुराहरूको अवलोकन गरी आवश्यक तथ्याङ्कहरू संकलन गरिएको छ साथै रहनसहन, बसोबास, परम्परा, पेशा आदि लाई पनि अध्ययनको विषय बनाइएको छ ।

३.५.३ प्रमुख जानकार व्यक्तिसँगको अन्तर्वार्ता

प्रश्नहरूको सूचीका आधारमा अन्तर्वार्ता लिदा कामीहरूको विविध पक्षलाई नसमेटिने हुँदा यसलाई बढी प्रभावकारी बनाउनको लागि अन्य जातिको बढी जान्नेसुन्ने व्यक्तिबाट पनि जानकारी लिने प्रयास गरिएको छ । जसको लागि अन्य जातजातिका ५ जना व्यक्तिहरूलाई समेटेर अन्तर्वार्ता लिइएको छ । जसबाट कामीहरूको वास्तविक र पूर्ण जानकारी प्राप्त भयो ।

३.६. तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण

प्राथमिक र द्वितीय स्रोतको माध्यमबाट प्राप्त गरिएका तथ्याङ्क र विवरणहरूलाई आवश्यकता अनुसार विभिन्नस्तर र श्रेणीमा विभाजन गरिएको छ । आवश्यकता अनुसार तालिका प्रतिशत, तुलनात्मक र बोधगम्य बनाउन साङ्ख्यिकीय विधिको प्रयोग गरी तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

३.७. अध्ययनको सीमा

कुनै पनि समुदायको सर्वेक्षण गर्नु भनेको त्यस स्थानमा बसोबास गर्ने जनसमूहको वास्तविक स्थिति थाहा पाउनु तथा उनीहरूसँग सम्बन्धित पक्षहरूको अध्ययन गर्नु हो । यस अनुसन्धानले आफ्नो कार्य क्षेत्र संखुवासभा जिल्ला, वाना गा.वि.स. वडा नं. ३ डाडागाउँलाई मात्र बनाई सीमित क्षेत्र खोजगरी कामी जातिको सामाजिक-सांस्कृतिक तथा आर्थिक स्थिति प्रकाश पार्ने कार्य स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता समाजशास्त्र विषयको परिपूर्तिको लागि अवलोकन, अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली विधि अपनाई सीमित स्रोत र साधनमा सम्पन्न गरिएको हुँदा सम्पूर्ण कामी जातीहरूमा सामान्यीकरण गरेर हेर्न नसिकने पनि हुन सक्छ ।

अध्याय- चार

अध्ययन क्षेत्रको सामान्य परिचय

४.१. भौगोलिक अवस्था

नेपालको पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तरगत विश्वको पाँचौ अग्लो हिलमा मकालुको काखमा अवस्थित हिमाली र विविधतापूर्ण जिल्ला संखुवा सभा हो । कोशी अञ्चलको उत्तरमा रहेको यस जिल्लाको पूर्वतर्फ ताप्लेजुङ्ग र तेह्रगथुम जिल्ला पश्चिमतर्फ भोजपुर र सोलुखुम्बु जिल्ला, उत्तरतर्फ चीनको स्वशासीत क्षेत्र तिब्बत, दक्षिणतर्फ भोजपुर र धनकुटा जिल्ला रहेका छन् । विश्वमान चित्रमा संखुवासभा जिल्ला २७.१०° देखि २७.५५° उत्तरी अक्षांश र ८६.५८° देखि ८७.४०° पूर्वी देशान्तर भित्र पर्दछ । मुलुकको २.१८ प्रतिशत अर्थात् ३४८० वर्गकिलो मिटर क्षेत्रफल फैलिएको यो जिल्ला समुद्री सतहदेखि ४५७ मिटर संसारकै सबैभन्दा होचो उपत्यका अरुण उपत्यका देखि ८ हजार ४ सय ६३ मिटर उचाइमा मकालु हिमाल रहेको छ । १ नगरपालिका, ३३ गा.वि.स., २ संसदीय निर्वाचन क्षेत्र र ११ इलाकामा विभाविजत यस जिल्लाको सदरमुकाम खाँदवारी हो ।

भौगोलिक एवम् जैविक विविधता संखुवासभा स्वयममा विविधतापूर्ण र जल सम्पदाले कुलीन जिल्लाको रूपमा चिनिन्छ ।

४.१.१. प्राकृतिक स्रोत र साधन

यस अध्ययन क्षेत्रका प्राकृतिक सम्पदाहरुमा वन, वनपैदावर, खोलानाला, जंगल, गुफा, पोखरी र विभिन्न खोंचहरु रहेका छन् । यस मध्ये वाना जलजलामा पर्ने प्राचीन साक्षत भगवान्को वास भएको मानिने नागेश्वर महादेव र लामो प्राकृतिक गुफा । त्यस्तै वानाको सकुलेश्वर महादेव मुख्य रहेका छन् । यस अध्ययन क्षेत्रका कामी जातीहरुले विशेष गरी वन सम्पदालाई प्रयोग गरी आफ्नो वसोवास, कृषिकार्यको साथसाथै पशुपालनलाई सहज बनाएका छन् । खानेपानीको रूपमा वर्षायाममा स्थानीय कुवा र खोलाखोल्साको पानी प्रयोग गरे तापनि हाल आएर गैहसरकारकारी संस्थाद्वारा सञ्चालमा ल्याइएको जलजला खानेपानी आयोजनामा भर पर्ने गरेका छन् । यसै गरी इन्धनको रूपमा यहाँका मानिसहरुले दाउराको प्रयोग गर्दछन् भन् केही मानिसहरुले गोबर ग्यास र ग्याँस चुल्हो चलाएको देखिन्छ । विशेष गरी महिलाहरु धुँवारहित चुल्होप्रति आकर्षित भएको पाइन्छ ।

४.१.२. जनसंख्या

संखुवासभा जिल्लाको जम्मा जनसंख्या १५९६४९ मध्ये दलित (कामी, दमाइ, साकी आदि) जातीको जनसंख्या १२४०७ अर्थात् ७.७७ प्रतिशत रहेको पाइयो । यो जनसंख्या संखुवासभा जिल्लाको जातिगत जनसंख्यालाई अध्ययन गर्दा राइ, क्षेत्री, तामाङ्ग पछाडी चौथो ठूलो रूपमा रहेको पाइन्छ । यहाँ राइको जनसंख्या जनसंख्या ३५७०८ अर्थात् २२.३७ प्रतिशत, क्षेत्री ३०८५८ अर्थात् १९.३२ र तामाङ्ग १५०३० अर्थात् ९.४ प्रतिशत रहेको छ । त्यसै गरी यहाँ ब्राम्हण, गुरुङ्ग, शेर्पा, नेवार, लिम्बु, याख्या, मगर, भोटे र सन्यासी जातजातीको मानिसहरुको वसोवास पाइन्छ (डि.डि.सी. रेकर्ड, २०१२) ।

यस अध्ययन क्षेत्र, संखुवासभा जिल्लाको वाना गाउँ विकास समिति (गा.वि.स.) मा जम्मा घरधुरी १०४६ र संख्या ५६३५ रहेको छ । यस मध्ये पुरुष २७९८ र महिला २८३७ रहेको छ । यहाँ कामी जातिको जनसंख्या ४०३ (७.१५%) रहेको छ । यो संख्या यस गा.वि.स. का जातिगत आधारमा अध्ययन गर्दा नेवार, तामाङ्ग, क्षेत्री, मगर, ब्राम्हण पछिको छैठौं ठूलो जाति हो । यस गा.वि.स.को वडा नं. ३ मा पर्ने डाँडागाउमा मुख्य गरी कामी जातिको वसोवास रहेको छ । यस वडामा कामी जातीको जनसंख्या १८४ रहेको छ (गा.वि.स. रेकर्ड २०१२) ।

४.१.३. पर्यटकीय स्थल

विश्वको पाँचौ अग्लो मकालु हिमाल विश्वकै सवैभन्दा होचो अरुण उपत्यका, शिवपार्वतीको क्रिडास्थल मानिने शिवधारा, नागेश्वर गुफा र अन्य गुफाहरु वेद व्यासले वेद लेखन गरेको स्थान तथा ३३ कोटी देवी देवताको क्रिडास्थल समापोखरी, स्वास्थ्यनी व्रतकथामा वर्णित सतिदेवीको देब्रे आँखा पतन भएको स्थान सिद्धकाली, मकालुदेव साम्बुडदेवको लडाई पशतचा उत्पत्ति भएको पवित्र नदी वरुण विभिन्न चर्म रोगको अचुक औषधीको रूपमा रहेको तातोपानी संखुवासभाका आश्चर्य वन्दुके क्षेत्र, पूर्वकी मनकामना देवी, वरुण उपत्यका, मकालु हिमश्रृङ्खला, कुम्भकर्ण हिमाल, लुम्बासुम्बा, पाँच पोखरी, लालीगुराँसको राजधानी मिल्के, जलजले, सभापोखरी, मत्स्य पोखरी, दुधपोखरी, पाँच पोखरी, गुफापोखरी, लामापोखरी, थामपोखरी जस्ता पोखरी पर्यटकीय गन्तव्यका रूपमा रहेका छन्

४.१.४ अध्ययन क्षेत्र

कोशी अञ्चलमा पर्ने विभिन्न जिल्लाहरु मध्ये संखुवासभा जिल्ला एक हिमाली जिल्ला हो । यस जिल्लामा नगरपालिका र ३३ गा.वि.स मध्येको वाना पनि एक गा.वि.स.

हो । यस गा.वि.स.मा विभिन्न किसिमका जातजाती तथा जनजातीको वसोवास रहेको पाइन्छ । हिन्दू वर्णशास्त्रमा शुद्र जाती समावेश गरिएको विभिन्न जातिमध्ये कामी पनि एक जाती हो । वाना गा.वि.स. को वडा नं. ३ मा विशेष गरेर यो जातीको वसोवास रहेको पाइन्छ । यिनीहरूको आफ्नो मुख्य पेशा, सामाजिक आर्थिक अवस्था वा पहिचान आफ्नै मौलिक किसिमको पाइन्छ । वाना गा.वि.स. खाँदवासी नगरपालिकासँग दक्षिणतर्फ जोडिएर रहेको छ । यसै गरी यस गा.वि.स. का मानिसहरू आफ्नो व्यापारिक क्रियाकलाप गर्नको लागि खाँदवारी भन्दा छिमेकी चैनपुर गा.वि.स. स्थित चैनपुर बजारमा जान सहज ठान्दछन् । यस क्षेत्रका कामी जातिहरू आफ्नो मुख्य पेशाको रूपमा परम्परागत जातीगत श्रमविभाजन जस्तै कृषि औजार बनाउने, गरगहना बनाउने, कोइला बनाउने आदि पेशा अपनाएको पाइन्छ भने यो जातिमा पनि उत्पादन सम्बन्धमा आएको परिवर्तनसँगै पीढी पुस्तान्तरण रहेको पाइन्छ । नयाँ पुस्ताहरू गैर कृषि र नयाँ-नयाँ अवसरको खोजीमा रहेका पाइन्छन् । युवा पुस्ताहरूमा शिक्षाको प्रभाव र लहर आएको देखिए तापनि उचित अवसर र प्रेरणाको कमीले गर्दा स्थानीय स्तरका अनुत्पादक कृयाकलापमा संलग्न रहेको पाइन्छ । खानेपानीको रूपमा यस क्षेत्रका मानिसहरू प्राकृतिक खोला, खोल्सा, कुवाको साथै जलजला खानेपानि आयोजनामा निर्भर रहेका छन् । कामी जातिको बसाइ सुख्खा परेको डाँडामा रहेको हुनाले पनि पानीको लागि दलीत महिलाहरूले प्रसस्त समय खर्चिनु परेको छ ।

यहाँका कामी जातीका मानिसहरू अन्य जातिको मानिससँग उठवस र सामाजिक आर्थिक साथै साँस्कृतिक परिवर्तनको कारणले गर्दा परम्परागत पेशा छाडेर व्यापारिक क्रियाकलापको साथमा वैदेशीक रोजगारको लागि विदेशिएको पाइन्छ ।

संखुवासभाव जिल्लाका ३३ गा.वि.स मध्ये अध्ययन क्षेत्र रहेको वाना गा.वि.स प्राकृतिक सौन्दर्यताले भरिपूर्ण रहेको छ ।

यस गा.वि.सको जनसंख्या २०५८ सालको जनगणना अनुसार ५६३५ रहेको छ । जसमध्ये पुरुषको संख्या २७९८ र महिलाको जनसंख्या २८३७ रहेको छ । यस गा.वि.स.को प्रत्येक वडाको विवरण तलको तालिका नं. १ द्वारा स्पष्ट हुन्छ ।

तालिका नं. १

वाना गा.वि.स. को वडागन जनसंख्या विवरण

वडा नं.	घरधुरी	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
१	११०	२७२	२९१	५६३	१०.००
२	७६	१९९	१७९	३७८	६.७
३	१०२	२८६	२८७	५७३	१०.१६
४	१२१	३३७	३३२	६६९	११.८८
५	१२६	३११	३०८	६१९	१०.९८
६	१०७	२८९	३१७	६०६	१०.७५
७	१२५	३५१	३२५	६७६	१२.००
८	१६१	४०९	४९१	८६०	१५.२६
९	११८	३४४	३४७	६९१	१२.२६
जम्मा	१०४६	२७९८	२८३७	५६३५	१००.००

श्रोत: जिल्ला तथ्याङ्क कार्यालय संखुवासभा (जनगणना २०५८) ।

माथिको प्रस्तुत तालिकाबाट के प्रष्ट हुन्छ भने वाना गा.वि.स. का प्रत्येक वडाहरूमा जनसंख्याको विवरणमा वडा नं. २ र ८ मा बाहेक लगभग सम्मान रहेको पाइन्छ । यस तालिकामा सबैभन्दा बढी जनसंख्या वडा नं. ८ मा रहेको जुन कुल जनसंख्याको १५.२६ प्रतिशत हुन आउँदछ । त्यसैगरी सबभन्दा कम जनसंख्या वडा नं. २ मा ३७८ रहेको छ जुन कुल जनसंख्याको ६.७ प्रतिशत हुन आउँदछ । यस गा.वि.स को वडा नं. २ मा सबैभन्दा कम जनसंख्या हुनुको मुख्य कारण बढी क्षेत्रफल वनजंगलले ओगटेको कमी बस्ती भएको साथै पातलो वस्ती वा जनघनत्व कमी हुनु हो । त्यसैगरी वडा नं. ८ मा बढी जनसंख्या हुनुको कारण बढी क्षेत्रफल र बाक्लो वस्ती हुन हो । यस गाविसको जनसंख्यालाई विश्लेषण गर्दा महिलाको जनसंख्या पुरुषको तुलनामा बढी पाइन्छ । यसो हुनुको प्रमुख कारणहरूमा धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक कारणहरू विद्यमान हुनुको साथै शिक्षाको कमी र पुरुष प्रधान समाज पनि यसको अर्को मुख्य कारण रहेको छ । छोरा पाउने चाहानाले गर्दा महिलाको जनसंख्यामा वृद्धि हुन गएको पाइन्छ । साथै यहाँका मानिसहरूले बुढेसकालमा आर्थिक, सामाजिक र मृत्युपछि गरिने विभिन्न संस्कारमा छोराको आवश्यकता भएको धार्मिक मान्यताले पनि मानिसहरू बढी छोराको चाहना गरेको पाइन्छ । अर्कोतर्फ महिलाहरू घरमा बस्ने र पुरुष कामको सिलसिलामा वैदेशिक रोजगारमा जाने

भएकाले पनि महिला पूरूष को जनसंख्यामा एकरूपता नभएको पाइन्छ । यहाँरहेको लैंगिक विभेद पनि यसको अर्को कारण हो ।

४.२. आर्थिक अवस्था

कृषि नै वाना गाविसका मानिसहरूको परम्परागत पेशा हो । त्यसले कृषि उत्पादन नै नेपालीको मुख्य आय श्रोत हो । नेपालबाट विदेश निर्यात गरिने करिब ७०% सरसमानहरू कृषिजन्य वा कृषि उत्पादनसँग सम्बन्धीत वस्तुहरू रहेका छन् । नेपालको अर्थतन्त्र पनि कृषिमा आधारित वा निर्भर रहेको पाइन्छ । यहाँका मानिसहरूको पनि प्रमुख पेशा कृषि नै हो । यहाँका ८०% भन्दा बढी मानिसहरू कृषि पेशामा संलग्न छन् भने बाँकी २०% मानिसहरू उद्योग, व्यापार, व्यावसाय, पेशा, निजामति वा गैर सरकारी पेशामा लागेका छन् । कृषि क्षेत्रअन्तर्गत यहाँका कामी लगायत अन्य जाति नगदेबाली, पशुपालन र वागवानी आदि पेशा गर्दछन् ।

४.२.१. कृषि

डाँडागाउँका सबै जमीन लगभग समथर रहेको छ र यहाँसिंचाईको सुविधा नभएपनि मानिसहरूले प्रायजसो आफ्नो बारीमा विभिन्न किसिमका अन्नबाली तथा नगदेबाली लगाएको पाइन्छ । सिंचाई हुने ठाउँखेतमा मुख्य रूपमा धान, गहुँ र मकै लगाएको पाइन्छ । यहाँ हुने मुख्य अन्नबालीको रूपमा मकै, गहुँ, कोदो, धान, जौ, फापर, सरस्यू, भटमास लगायत अन्य खेतीहरू गर्ने गरिन्छ । नगदेबालीको रूपमा तोरी भटमास, सिमी वोडी, मास, केराउ, अदुवा, आलु, लसुन, प्याजलगायत विभिन्न किसिमका समयअनुसार तरकारी खेती लगाउने गरेको पाइन्छ । यसका साथै फलफूलहरूमा सुन्तला, अम्बा, आँप, आरूवखडा, जुनार र अमिला जातका फलफूलहरू उत्पादन हुने गर्दछ । यि वालीहरू समय अनुसार लगाउने गरिन्छ । यहाँको जमीनलाई चार भागमा विभाजन गरेको पाइन्छ जो अब्बल, दोयम, सिम र चाहार छन् । यी जमीनहरूमा विभिन्न समयमा विभिन्न किसिमका खेतीपाती उब्जाउने गरिन्छ ।

वाना-३, डाँडागाउँमा वस्ने मानिसहरूको मुख्य पेशा कृषि भएपनि यसैलाई जीवन निर्वाहको मुख्य पेशाको रूपमा सबै मानिसहरूले लिइएको पाइन्छ । यसका साथै मानिसहरू जागिर गर्ने, व्यापार व्यावसाय गर्ने र कृषिसँग आत्मनिर्भर रहने भएकोले पशुपालन व्यावसाय पनि अपनाएको पाइन्छ ।

पशुपालन व्यावसाय पनि कृषिको एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो । यस व्यावसायबाट मानिसहरू विभिन्न फाइदा लिएका छन् । जस्तो गाई, भैंसी, आदिबाट दुध, दही, मही, गोबरमल आदि र बाखा, कुखुरा, राँगा आदिबाट मासु, मल आदि प्राप्त हुन्छ । आर्थिक स्थिति सुधार गर्नको निम्ती पशुपालन व्यावसाय कृषकको लागि सजिलो पनि हुन्छ । किनकी पशुपालन र खेतीपाती दुवैकार्य र एकआपसमा सम्बन्धीत हुन्छन् । पशुहरूको लागि चाहिने दाना, पिठो, घाँस, सोत्तर खेतीबाट प्राप्त हुन्छ । त्यसै गरी खेतीको लागि अत्यावश्यक मानिने कम्पोष्ट मल पशुपालन व्यावसायबाट प्राप्त हुने गर्दछ ।

क. घरेलु पेशा

वाना गाविस ३ डाँडागाउँका समुदायले घरेलु उद्योगलाई त्यति महत्व दिएको पाइँदैन यहाँका कामी समुदायका मानिसहरूले काठ चिर्ने, विभिन्न किसिमका फर्निचर सरसामानहरू बनाउने र फर्निचर उद्योगमा काम गर्ने, डोका, नाम्ला दाम्ला बनाउने गरेको पाइन्छ ।

यहाँका कामी समुदायले आफ्नो परम्परागत पेशा भाडा वर्तन बनाउने साना उद्योग संचालन गरेको पाइन्छ । यहाँका केही कामी जातिले बालीघरे प्रथा 'विष्ट प्रथा' पनि कायम राखेका छन् । यिनीहरूले हसिया, कोदालो, छुरी, करूवा, फाली, खुकुरी, बनाएको पाइन्छ तर यो पेशालाई जीवन निर्वाहको रूपमा नलिएका कारण अवलम्बन गर्न छोड्दै गएका छन् । यो पेशा अवलम्बन नगर्ने अन्य व्यक्तिहरू सिकर्मी, डकर्मी सुनको काम, डोको, नाम्लो, दाम्लो, आदि फुर्सदको समयमा गर्ने गर्दछन् ।

वाना-३, डाँडागाउँमा वसोवास गर्ने मानिसहरूको मुख्य आयश्रोत कृषि, पशुपालन, सानातिना घरेलु उद्योग, व्यापार, ज्याला मजदुरी तथा अन्य पेशा व्यावसाय हो । कृषिलाई आफ्नो मुख्य पेशा बनाएतापनि कृषिबाट कमआय भएको देखिन्छ । अझ यहाँका कामी जातिहरू कृषिका साथै भन्दा अन्य पेशाबाट आफ्नो जिवन निर्वाह बल्ल-बल्ल टारेको पाइन्छ ।

ख. घरको किसिम

वाना ३ डाँडागाउँका कामी समुदायका मानिसका घरहरू एकआपसमा गुजुमुजु पारेर बनाइएका छन् । यिनीहरूको घर गाउँको बीचमा पनि रहेका छन् । यहाँका कामीहरूले बनाउने घरहरू पनि अन्य जातिहरूको जस्तै ढुङ्गा र माटोको जोडाईले बनाएका छन् । परम्परागत रूपमा प्रयोग गरिँदै आएको थाम, निराल, दलिन हाली घर बनाउने

गरिन्छ । छानामा खर, ढुङ्गा वा टिन जस्ता आदी हाल्दछन् । यहाँका प्राय सबैले घरमा दलान भिक्ने र पाली राखी घर बनाउने गर्दछन् । आर्थिक रूपले सम्पन्न केही व्यक्तिहरूको घरमा सिमेन्ट बालुवाले प्लास्टर गरेको पाइन्छ ।

आर्थिक रूपले सम्पन्न व्यक्तिको परिवारमा वस्तुभाऊ बाध्ने र पाल्ने गोठ छुट्टै हुन्छ र नसक्नेहरूले एउटै घरबाट घर तथा गोठको काम लिएका छन् । जसले गर्दा सरसफाई राम्रो हुन नसकि विभिन्न किसिमका सरुवा रोगहरू लाग्ने गरेको पाइन्छ । कामी समुदायका महिला तथा पुरुषले घरलाई लेवन लगाउने, रातो माटोले रातो रङ्ग लगाउन मन पराउँछन् । आ-आफ्नो रूचि अनुसार रातो, पहोलो, सेतो रङ्ग अथवा सोही रङ्गको माटोले रोगन गरी घर, गोठलाई रङ्गाउने गर्दछन् ।

प्रायः कामी जातिको टोलमा अरू जातिका मानिसको घर हुँदैन र यिनीहरूले पनि आफ्नो आफ्नो टोलमा बनाउन रूचाउने भएकाले घरहरू गुजुप्प परेका छन् । यिनीहरूका घरका बारेमा गरिएको अनुसन्धान निम्न अनुसार छ ।

तालिका नं. २

उत्तरदाताको कामीहरूको घरको किसिम

विवरण	संख्या	प्रतिशत
छाप्रो	३	०९.६८
कच्ची	२८	९०.३२
जम्मा	३१	१००.००

श्रोतः स्थलगत सर्वेक्षण २०६८

माथिको तथ्याङ्क अनुसार छाप्रो घर १०% भएको पाइन्छ । यसको प्रमुख कारण सबै कामीहरूको मान्यता ज्याला गरेर भएपनि बास राम्रो बनाउनु पर्दछ भन्ने हो । त्यसैगरी कच्चीघर ९०.३२ प्रतिशत पाइन्छ । पहाडी भेगमा पाइने घरहरू यस्तै किसिमका कच्ची हुने गर्दछन् । घरहरूमा माटो ढुङ्गाले बनाए पनि घरको केही बाहिरी भाग प्लास्टर गर्ने गरेको पाइयो । यहाँका कामी समुदायका मानिसहरू रड, सिमेन्ट प्रयोग गरी घर बनाउने ज्यालादारी काम गर्दछन् तर तिनीहरूले आफ्नो घर आर्थिक स्थितिको कारण कच्ची बनाउने गर्दछन् ।

४.३ शिक्षा

शिक्षा कुनै पनि जाति, समुदाय तथा राष्ट्रको विकासका लागि नभई नहुने विकास निर्माणको पूर्वाधारको रूपमा लिइन्छ । आजको समाजमा भएका विकास निर्माण तथा

वैज्ञानिक चमत्कारहरू शिक्षाकै कारणले भएका हुन् । शिक्षालाई हरेक क्षेत्रका आधारभूत आवश्यकता भनिन्छ । शिक्षा विनाको समून्त समाजको कल्पना समेत गर्न सकिँदैन । त्यसैले कुनै पनि समाजको वा त्यस समाजको कुनै वर्ग विशेषको सामाजिक अवस्थाको अध्ययन गर्दा शिक्षाको अध्ययनलाई पनि प्रमुख स्थान दिनु पर्दछ ।

वाना गा.वि.स. को साक्षरता प्रतिशत ६० रहेको छ (गा.वि.स. रेकर्ड, २०१२) । यहाँका कामीको साक्षरता अन्य जातिभन्दा कम रहेको छ । २०५८ सालको जनगणना अनुसार नेपालको साक्षरता प्रतिशत पुरुष ६५.०८% र महिला ४२.४९% छ र सरदर जम्मा साक्षरता ५३.७४% रहेको छ (जगगणना २०५८) । दुई वर्ष भित्र निरक्षरता हटाउने सरकारी योजना भएपनि पूर्ण रूपमा कार्यन्वयन हुन अर्को निकै ठूलो चुनौती यस निर्णय हो तर पनि साक्षरता प्रतिशत ठूलो संख्यामा वृद्धि गर्नका लागि एन.जि.ओ. साथै गैर सरकारी स्तरबाट पनि केही प्रयास गरिएका छन् । यसले गर्दा पनि साक्षरता प्रतिशत बढिरहेको छ ।

यस गाविसमा प्रजातन्त्रको पुनस्थापनापछि केही मात्रामा शिक्षाको स्तर बढ्दै गएको छ । शिक्षा कार्यालयबाट प्रौढ शिक्षा सञ्चालन गरेको पाइन्छ । कामी वस्तीबाट नजिक पर्ने विद्यालयका वढी मात्रामा विद्यार्थी संख्या भएको पाइन्छ । कामी जातिको वस्तीबाट नजिक रहेको श्री सरस्वती निम्न माध्यमिक विद्यालय, डाँडागाउँ र श्री वाना माध्यमिक विद्यालय, वानामा भर्ना भएका कामी जातिका छात्रछात्राहरूको विवरण यहाँ प्रस्तुत गरिएकोछ ।

तालिका नं. ३

श्री सरस्वती निम्न माध्यमिक विद्यालयमा अध्ययनरत कामी छात्रछात्राको स्थिति

कक्षा	शैक्षिक सत्र २०६७						शैक्षिक सत्र २०६८					
	जम्मा विद्यार्थी			कामी विद्यार्थी			जम्मा विद्यार्थी			कामी विद्यार्थी		
	छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा	छात्रा	छात्र	जम्मा
१	१८	१२	३०	९	४	१३	२०	१०	३०	८	६	१४
२	१०	११	२१	२	७	९	१३	१२	२५	५	४	९
३	१७	६	२३	५	२	७	८	१२	२०	१	६	७
४	१२	२३	३५	२	४	६	१७	६	२३	५	२	७
५	१३	१०	२३	२	५	७	११	२१	३२	१	४	५
६	१२	१०	२२	२	३	५	१२	९	२१	२	४	६
७	१०	९	१९	२	४	६	१०	८	१८	२	४	६

स्रोत: विद्यालयको रेकर्ड, २०६७/२०६८ ।

यस तालिका नं. ३ मा श्री सरस्वती निम्न माध्यमिक विद्यालयमा अध्ययनरत कामी जातीका छात्रछात्राको स्थितीलाई अध्ययन गर्दा विद्यालय जाने उमेर पुगेका केटाकेटीहरू विद्यालयमा भर्ना हुन आएको पाइन्छ । त्यसैले यस तालिकामा सानो कक्षामा अध्ययनरत कामी छात्रछात्राको स्थिती वढी रहेको छ तर माथिल्लो कक्षामा क्रमश कमी रहेको शैक्षिक सत्र २०६७ र २०६८ ले बताउँछ । कक्षा १ मा जम्मा १४ जना रहेकोमा क्रमश कक्षा बढ्दै २, ३, ४, ५ सम्म पुग्दा विद्यार्थीहरूको विद्यार्थी संख्या क्रमश ९, ७, ७ र ५ भई कमी हुन आएको देखाउँछ । माथिल्लो कक्षामा विद्यार्थीको संख्या कमी हुनुको कारण अभिभावकले आफ्ना छोराछोरीलाई विद्यालय लगातार नपठाउने र घरमै राखी भाई-बहिनी हेर्न लगाउने, गाई-भैँसको हेरचाह गर्न लगाउने, बुवाआमा ज्यालादारी, मजदुरी गर्न जाने गरेकोले परिक्षा उत्तिर्ण हुन नसक्ने र विद्यालय छाड्ने (Dropout) प्रवृत्तिले गर्दा माथिल्लो कक्षामा कम छात्रछात्रा भएको पाइन्छ ।

यस्तै गरी श्री वाना माध्यमिक विद्यालय वानामा अध्ययनरत कामी छात्रछात्रा तथा अन्य जातिका विद्यार्थीहरूको विवरण यसप्रकार रहेको छ ।

तालिका नं. ४

श्री वाना माध्यमिक विद्यालयमा अध्ययनरत कामी छात्रछात्राको स्थिति

कक्षा	शैक्षिक सत्र २०६७						शैक्षिक सत्र २०६८					
	जम्मा विद्यार्थी			कामी विद्यार्थी			जम्मा विद्यार्थी			कामी विद्यार्थी		
	छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा
१	१८	२२	४०	७	७	१४	१६	१७	३३	४	६	१०
२	१०	२३	३३	२	१३	१५	१०	२२	३२	३	५	८
३	१७	१८	३५	५	५	१०	१५	१९	३४	७	९	१६
४	२६	३०	५६	१०	१०	२०	१४	२४	३८	५	५	१०
५	१६	२९	४५	६	९	१५	२१	३०	५१	६	१०	१६
६	४२	४०	८२	९	१०	१९	३६	३०	६६	१२	५	१७
७	२८	३८	६६	९	११	२०	३७	४५	८२	६	९	१५
८	३७	३५	७२	५	८	१३	३३	४०	७३	९	८	१७
९	४९	३९	९४	१०	१०	२०	३४	४५	७९	४	६	१०
१०	३२	५९	९१	५	८	१३	४५	५१	९६	१०	१०	२०

स्रोत: विद्यालयको रेकर्ड, २०६७/२०६८ ।

तालिका नं. ४ मा श्री वाना माध्यमिक विद्यालयमा अध्ययनरत सम्पूर्ण छात्रछात्राको स्थितीका साथै यहाँ अध्ययनरत कामी छात्रछात्राको शैक्षिक सत्र २०६७ र २०६८ को स्थिति बताएको छ । यहाँ २०६७ सालमा कक्षा १ मा १४ जना कामी छात्रछात्रा रहेका र २०६८ सालमा कक्षा २ मा जम्मा ८ जना रहेका छन् । त्यसैगरी प्रत्येक कक्षाको स्थितीलाई अध्ययन गर्दा माथिल्लो कक्षामा कमी छात्र भएको बताएको छ । यसमा प्रमुख कारणको रूपमा आर्थिक अवस्था नै रहेको पाइन्छ । आर्थिक अवस्थाले दलित जातिका छात्रछात्रालाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको छ ।

यस अनुसन्धानकर्ताको अध्ययन क्षेत्रमा वाना गा.वि.स को सबैभन्दा पुरानो विद्यालय वानामा रहेको श्री वाना माध्यमिक विद्यालयले यस क्षेत्रको शिक्षामा ठूलो योगदान पुऱ्याइरहेको छ । अध्ययन क्षेत्र भित्र रहेको अर्को विद्यालय श्री सरस्वती निम्न माध्यमिक विद्यालय मुख्य गरी कामी बस्तीको नजिकै रहेकोले यसले यो जातिको शैक्षिक स्तर उकास्नको लागि ठूलो टेवा पुऱ्याएको छ । यस विद्यालयबाट पढाई सकेर वानाबाट एस.एल.सी प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गरी संखुवासभा बहुमुखी क्याम्पसबाट उच्च शिक्षा हासिल गरी कामी समुदायबाट श्री सरस्वती निम्न माध्यमिक विद्यालयमा अध्यापन गर्न अवसर पनि यस समुदायका व्यक्तिलाई प्रदान गर्नुले पनि यस समुदायमा शिक्षा प्रति चासो बढेको पाइन्छ । यो गा.वि.स सदरमुकाम खाँदवारी र ऐतिहासिक नगरी चैनपुर बजारदेखि नजिकै रहेकाले पनि यस समुदायका निम्न वर्गीय युवा युवतीहरूलाई उच्च शिक्षा हासिल गर्न आकर्षित भएको पाइन्छ । यस समुदायबाट केही युवाले घरबाट नै आवात-जावत गरी स्नातक तहसम्मको शिक्षा हासिल गर्न सकिने भएकोले पनि यस गा.वि.स मा रहेका कामी समुदायका मानिसहरू सरकारी नोकरी, व्यापार, व्यवसाय र राजनीतिमा बढी चासो दिएको पाइन्छ । यसरी यस समुदायका मानिसहरू राजनितिकमा पनि बढी सक्रिय रूपमा विभिन्न पार्टीमा सम्लग्न छन् ।

यस अध्ययनको क्रममा गरिएको सर्वेक्षणबाट यहाँका कामी जातिको शैक्षिक अवस्थाको सम्बन्धमा प्राप्त विवरणलाई निम्न तालिकामा राखेर तल देखाईएको छ ।

तालिका नं. ५
उत्तरदाताको आधारमा शैक्षिक स्थिति

सि.न.	तह	पुरुष	महिला	जम्मा	प्रतिशत
१	निरक्षर	५	२	७	२२.५९
२	१ देखि ५	१२	१	१३	७१.९३
३	६ देखि ८	५	१	६	१९.३५
४	९ देखि १०	३	-	३	९.६७
५	एस. एल.सी	१	-	१	३.२३
६	+2 उत्तिर्ण	१	-	१	३.२३
जम्मा		२७	४	३१	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८ ।

माथिको तालिका अनुसार वाना गा.वि.स डाँडागाउँमा रहेका कामी समुदायको शैक्षिक स्थितिलाई प्रष्ट पार्न खोजिएको छ । यस अध्ययनका क्रममा २७ जना पुरुष र ४ जना महिला घर मुलीका साथै अन्य परिवारका सदस्यलाई प्रश्न वा अन्तर्वार्ता लिई यो अध्ययन गरिएको छ । अन्तर्वार्तामा संलग्न व्यक्तिको आधारमा ७ जना निरक्षर अर्थात २२.५९ प्रतिशत निरक्षर रहेका छन् । वाना गा.वि.स.को साक्षरता ६० प्रतिशत रहेको छ । यस समुदायमा साक्षरता प्रतिशत अन्य जातिको भन्दा कम रहेको पाइन्छ । यहाँ संचालन गरिएको प्रौढ शिक्षाले पनि साक्षरता दरलाई माथि उठाउन सहयोग गरेको छ । तर यस समुदायमा शैक्षिक जनशक्ति भने नगन्य नै पाइन्छ । जागिरमा पनि निकै थोरै मात्रामा संलग्न रहेका छन् । यस समुदायमा ७१.९३ प्रतिशत मानिसहरूले सामान्य रूपमा लेखपढ गर्न सक्ने देखिन्छ । उच्च शिक्षा हाँसिल गर्ने संख्या निकै कम रहेको छ । त्यसको लागि प्रौढ शिक्षा, शिक्षा वा जनचेतनाको बढ्ने स्थितिलाई देखाइएको छ । एक जनाले स्नातक तह अध्ययन र एस. एल. सी. पास गरेका व्यक्तिसँग अन्तर्वार्ता लिएको छ । यस समुदायमा हाल पढाईप्रति बढी चाँसो दिएको पाइन्छ । यहाँ यस समुदायका बालबालिकाहरूलाई पायक पर्ने विद्यालय श्री वाना माध्यमिक विद्यालय र श्री सरस्वती निम्न माध्यमिक विद्यालय डाँडागाउँ यस अध्ययन क्षेत्रभित्र पर्ने मुख्य विद्यालयहरू हुन् । संखुवासभाको सदरमुकाम खाँदवासीमा रहेका बोर्डिङ्ग स्कूल र सरकारी विद्यालयहरूमा यस क्षेत्रका कामी समुदायका केही मानिसहरूले आफ्ना नानीहरूलाई पढाउन पठाउँछन् । कामी बस्ती चैनपुर र खाँदवासीको बीचमा पर्ने भएकोले साक्षरता अन्य जाति सरह भए पनि यस समुदायमा शैक्षिक जनशक्ति भने निकै कम रहेको देखिन्छ ।

अध्याय- पाँच

कामी जातिको सामाजिक-साँस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्था

५.१ सामाजिक अवस्था

यस अध्ययन क्षेत्रमा रहेका कामी जातिको सामाजिक अवस्थालाई अध्ययन गर्दा तिनीहरूको पारिवारिक स्थिती, शिक्षा, स्वास्थ्य, रहनसहन, खानपान, सरसफाई, भेषभुषा, वानी व्यवहार, धर्म, जन्मदर अन्य जातिले कामी महिला र पुरुषप्रति गरिने व्यवहार, कामी पुरुषले महिला प्रति गर्ने व्यवहार र कामी जातिको अन्य जातीसँगको सम्बन्ध आदिको बारेमा जानकारी लिइएको छ ।

५.१.१ पारिवारिक स्थिति

वाना गाउँ विकास समितिका कामीहरूको पारिवारिक स्थितिलाई अध्ययन गर्दा यहाँको कामी परिवारको पारिवारिक बनौट पितृसत्तात्मक खालको छ । प्राचीन समयमा कामीहरूको मातृसत्तात्मक परिवार भएका केही विशेषता भएको एकै रूपमा भन्न सकिने ठोस प्रमाणहरू यसमा अनुसन्धान कर्ताले यस गा.वि.समा फेला पार्न सकेको छैन । यहाँ वर्तमान समयमा घरको जेठो पुरुष (बाबु) घरमूली हुन्छ त्यसपछि आमाको स्थान आउँछ । त्यसपछि जेठो छोरा गरी क्रमशः स्थानान्तरण हुँदै जान्छ । परिवारका महिला र पुरुष सदस्यहरू बीच त्यही भेदभाव राखिँदैन । सम्पत्ति पुरुष सदस्यहरूमा सँदै जाने भएतापनि महिलाहरू पनि त्यसको संरक्षण, सम्हार तथा व्यवस्थापनमा उत्तिकै जुटेका हुन्छन् । वाना गा.वि.स. वडा नं. ३, डाँडागाउँका कामीजातिको परिवारको संख्याको आधारमा एकल र संयुक्त गरी पारिवारिक स्थिति निम्नानुसार पाइयो ।

तालिका नं. ६

उत्तरदाताको पारिवारिक स्थिति

विवरण	परिवार संख्या	प्रतिशत
संयुक्त परिवार	११	३५.४९
एकल परिवार	२०	६४.५१
जम्मा	३१	१००

श्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६८ ।

माथिको तथ्याङ्क अनुसार एकल परिवार ६४.५१% रहेको पाइन्छ । एकल परिवारको संख्या बढी हुनुमा छोराहरू विवाहपश्चात लगत्तै छुट्टिने प्रचलनले गर्दा सानो परिवार हुन

गएको पाइन्छ । त्यस्तै संयुक्त परिवार ३५.४९% रहेको पाइन्छ । यस वाना गा.वि.स. वडा नं. ३, डाँडागाउँमा रहेको कामी समाजमा परिवारको प्रकृति सानो हुँदै गइरहेको देखिन्छ । यहाँका कामी परिवारको संख्यामा कमी आउनाले छोरा-छोरी जन्माउन नियन्त्रण गरेको देखिन्छ । यो समाजमा सानो परिवारलाई बढी मान्यता दिएपनि आमा बाबुको छोराप्रतिको चाहानाले गर्दा परिवारको संख्या ठूलो हुने गरेको छ ।

यस समूदायका मानिसहरूले छोराको चाहाना राख्नुको पछाडी छोरा प्रतिको पितृसत्तात्मक मान्यता, धर्म प्रतिको मान्यता त्यस्तै छोरी प्रतिको भेदाभावको मान्यता हो ।

५.१.२ जातजाति तथा उपजातिहरू

वाना गा.वि.स मा विभिन्न प्रकारका जातजातिहरू ब्राम्हण, क्षेत्री, कामी, दमाई, सार्की, र सन्यासी रहेका छन् । त्यसै गरी जनजातीहरूमा नेवार, राइ, तामाङ, मगर, याख्या रहेका छन् । जातजातीहरू उपजातीहरूमा, रेग्मी, गौतम, घिमीरे, भण्डारी, क्षेत्री, थापा, अधिकारी, कुँवर आदि थरका मानिसहरूको बसोवास रहेको छ । यी जातीको जनसाङ्ख्यिक विवरण तलको तालिकाद्वारा प्रस्ट पार्न खोजिएको छ ।

तालिका नं. ७

वाना गाविसको जातिगत जनसंख्याको विवरण

क्र.सं.	जाति	जम्मा	प्रतिशत
१	नेवार	१२३७	२१.९५
२	तामाङ	९५१	१६.८७
३	क्षेत्री	८९७	१५.९१
४	दलित	६४६	११.४६
५	मगर	४८८	८.६६
६	ब्राम्हण	४५२	८.०२
७	सन्यासी	३७४	६.६३
८	याख्या	२०६	३.६५
९	राई	९५	१.६८
१०	लिम्बु	७२	१.२७
११	गुरुङ्ग,	९	०.१५
१२	अन्य	२०८	३.६९
जम्मा		५६३५	१००

श्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग २०५८ जनगणना ।

२०५८ को जनगणना अनुसार वाना गा.वि.स. को जातीगत जनसंख्या क्रमशः नेवार, तामाङ्ग, क्षेत्री, दलित, मगर, ब्राम्हण, सन्यासी, याख्या, राई, लिम्बु, गुरुङ्ग, लगायत अन्य जातजातीहरूको वसोवास गरेको पाइन्छ। यहाँ नेवार सवैभन्दा बढी १२३७ अर्थात् २१.९५ प्रतिशत रहेका छन भने दलीत जाती चौथो ठूलो जातीको रूपमा रहेको पाइयो जसको जनसंख्या ६४६ अर्थात् ११.४६ प्रतिशत रहेको छ ।

५.१.३ नातागोता

छिमेकी गा.वि.स. चैतपुर, खाँदवारी, जलजलामा आफ्नो नातासम्बन्ध जोड्ने गरेको पाइयो । यिनीहरु आफ्नो जातीभित्र विवाहगर्ने प्रचलन रहेको पाइए तापनि केही व्यक्तिहरुले अन्य जातीहरूसँग समेत नाता सम्बन्ध जोडेको पाइयो ।

५.१.४ समाजिक संगठन

नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनस्थापना २०४६ सालमा भए पछि पनि समाजको माथिल्लो जातबाट दलितहरू शोषिएका, हेपिएका र दबिएको महशुस गरी दलित जात तथा जनजातिहरू आर्थिक तथा सामाजिक सुधारका लागि संगठनमा आबद्ध भएका छन् । आफ्नो आर्थिक तथा सामाजिक सुधारका लागि दलित सेवा संघ, दलित समाज संघ, उत्पीडित जातीय मुक्ति समाज, विपन्न समाज सेवा समिति, दलित सीप प्रबर्द्धन जनउत्थान प्रतिष्ठान, दलित महिला संघ जस्ता संस्थाहरूमा आबद्ध रहेका छन् ।

५.१.५ स्वास्थ्य स्थिति

वाना ३, डाँडागाउँका कामी जातिहरूको स्वास्थ्य स्थितिको बारेमा जानकारीको लागि निम्न अनुसारको स्वास्थ्य सूचकहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

५.१.५.१ जन्मदर

कुनै पनि समाजमा रहेका मानिसहरूको स्वास्थ्य स्थितिको परिसूचक जन्मदर हो । महिलाले जति बढी बच्चालाई जन्म दियो त्यति नै महिलाको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव पर्ने साथै यसले गर्दा परिवारका अन्य सदस्यहरूमा पनि अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको हुन्छ । कामी समाज अशिक्षित र पिछडिएको छ, त्यसै गरी बाल मृत्युदरको संख्या अधिक छ । जन्मदर अधिक हुनुमा मानिसहरूको छोरा-छोरी प्रतिको दृष्टिकोणले पनि जन्मदर बढी हुन गएकाले जन्मदरसँग सम्बन्धित वच्चा जन्माउँदा उपलब्ध गराउने सकिने विभिन्न किसिमका सुविधा पनि स्वास्थ्य सम्बन्धित सुचक हो । यहाँका मानिस बच्चा जन्माउन स्वास्थ्य चौकी वा अस्पतालमा कम मात्रामा लगेको पाइन्छ । निकै कम महिलाले स्वास्थ्य

कर्मी वा तालिम प्राप्त महिलाको सहयोगमा घरमा नै बच्चा जन्माउने गरेको पाइन्छ । प्रायजसो महिलाहरूले स्वास्थ्यकर्मी तथा तालिम प्राप्त महिलाको उपस्थिति बिना नै बच्चा जन्माउने गर्दछन् यस समुदायका मानिसहरूले परिवार नियोजनको ज्ञानको कमीले गर्दा पनि बढी जन्मदर हुन गएको छ । वानामा रहेको उपस्वास्थ्य चौकीबाट हालसालै विवाहित दम्पतिहरूले परिवार नियोजन सम्बन्धित जानकारी लिने र नियोजनका साधनहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यहाँ परिवार नियोजनको कुनै शाखा छैन र पनि साक्षर महिला तथा पुरुषले भने स्वास्थ्य चौकीबाट परामर्श र सेवा लिने गरेको पाइन्छ । यसका साथै रेडियो र टेलिभिजनले पनि प्रचार प्रसार कार्य गरेको पाइन्छ । यहाँका ९ जना कामी महिला र २ जना पुरुषले स्थायी बन्धाकरण गरेको पाइयो । यसो हुनुमा पुरुषहरू बढी कडा काममा लाग्नुपर्ने र बन्ध्याकरणले कमजोर भइन्छ भन्ने बुझाइ रहेको पाइयो ।

५.१.५.२ खानेपानी

स्वास्थ्य स्थितिको अर्को महत्वपूर्ण परिसुचक मानिसहरूले प्रयोग गर्ने खानेपानी हो । डाँडागाउँ प्राय सबै मानिसले धाराको पानी प्रयोग गरेका छन् । तर केही कामी समाजका मानिसले कुवा वा पँधेरोबाट पनि ल्याउने गर्दछन् । यहाँ प्रत्येका घरघरमा पानीको पाइप नभए पनि ४-५ घरको लागि एउटा सार्वजनिक धारा उपलब्ध गराई पानी उपलब्ध गराइएको छ । यहाँका कामीले प्रयोग गर्ने कुवा र पँधेरोको अवस्था जिर्ण भएको कारणले गर्दा वर्षायाममा पानीको समस्या हुनुको साथै हिउँदमा पनि पानीको समस्या पर्ने देखिन्छ । यहाँका कामी समुदायका पानीको कारण भन्दा पनि तिनीहरूले गर्ने सरसफाइको कारणले गर्दा धेरै मानिस विभिन्न किसिमका रोग लाग्ने गरेको पाइन्छ । पानी संकलन गर्ने काम मुख्य रूपमा महिलाको र पुरुषहरूले पनि यो काम गर्ने गरेको पाइन्छ । यसरी यहाँ सार्वजनिक धारा र कुवा, पँधेरो मार्फत आपूर्ति गरेको पाइन्छ ।

५.१.५.३ पौष्टिक आहार

मानिसलाई स्वास्थ्य रहनको लागि पौष्टिक आहारको ठूलो महत्व रहेको हुन्छ । कामीहरूको परम्परागत पेशा आरन चलाउने भाडावर्तन, हसिया, कोदालो, खुकुरी बनाउने भएकोले फुर्सदको समयमा यही पेशा अपनाउने गर्दछन् । साथै थोरै भएपनि कुखुरा बाखा, जस्ता पशुपक्षिहरू पालिएका हुन्छन् । जसबाट उनीहरूले फुल, मासु जस्ता परिकारहरू लिन्छन् । यसबाट पौष्टिक आहार प्राप्त हुन्छ । यहाँका मानिसहरू विभिन्न किसिमका फलफूलहरूबाट पनि केही मात्रामा पौष्टिक आहार प्राप्त गर्दछन् । यहाँका मानिसहरूको

प्रमुख खाना, आटो, दालभात, तरकारी, ढिडो, रोटी, दुध, दहि, घ्यू आदिबाट पनि पौष्टिक तत्व प्राप्त गर्दछन् । तर चाडपर्वमा मनाउनको लागि यिनीहरूले ऋण गरी भए तापनि मान्नुपर्ने र मिठो खानुपर्ने बानीले आर्थिक रूपमा माथि उठ्न सक्दैनन् । विभिन्न बहानामा भएपनि पुजाआजा गरेर त्यबाट प्राप्त फूल, माछा मासुको उपभोग गरी कामी समुदायका मानिसहरूले पौष्टिक आहार प्राप्त गर्दछन् ।

५.१.५.४ अस्पताल र औषधीउपचार

वाना ३ डाँडागाउँमा बस्ने कामी समुदायका मानिसहरूले प्रत्यक्ष उपभोग गर्न सक्ने स्वास्थ्य केन्द्रहरूमा वाना तथा चैनपुरमा रहेको हेल्थपोष्ट, खाँदवारीमा रहेको संखुवासभा जिल्लाको सरकारी अस्पताल, आँखा अस्पताल र परिवार नियोजन कार्यालय संखुवासभा आदि रहेका छन् । साथै सदरमुकाम खाँदवारी तथा चैनपुरमा रहेका निजी मेडिकलहरूबाट पनि स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गरेका छन् । यस समुदायका मानिसहरूले अस्पताल भन्दा भारफूक र धामी भ्राक्रिमा बढी विश्वास गर्दछन् । साधारण पेट दुख्ने, टाउको दुख्ने, गरमा भारफूक गर्ने गरेको पाइन्छ । साथै अज्ञानताको कारणले गर्दा यस समुदायमा कहिले काहीं गम्भीर प्रकृतिका रोग र विरामीलाई धामी-भाँक्रीलाई देखाउँदा उपचार गर्न पनि समस्या भई विरामीको ज्यान सम्म गुम्ने गरेको पाइन्छ ।

समग्र संखुवासभा जिल्लाको स्वास्थ्य स्थिति र यस क्षेत्रको स्वास्थ्य स्थितिमा धेरै फरक पाइदैन । यस जिल्लाको स्वास्थ्य स्थिति अध्ययन गर्दा परिवार नियोजन र स्वास्थ्य स्थिति कोशी अञ्चलका अन्य जिल्लाहरूमा भोजपुर र ताप्लेजुङ्ग भन्दा माथि रहेतापनि अन्य जिल्लाहरू धनकुटा, तेह्रथुम, मोरङ, सुनसरी भन्दा पछाडि परेको छ (आ.जि.वि.यो) । कुल बन्धाकरण गर्ने जनसंख्या वृद्धि हुँदै आए तापनि कोशी अञ्चलका अरू जिल्लाहरूमा महिलाहरूको दर कमै हुँदै गई पुरुषको जनसंख्या बढ्दै गएको देखिन्छ । तर संखुवासभा जिल्लामा महिलाहरूको अंश बढ्दै गएकोले लैङ्गिक विभेदमा वृद्धि भएको देखिन्छ । सरसफाईमा यो जिल्ला अझै पनि पिछडिएको छ । यस जिल्लामा स्वस्थकर शौचालय भएका घर करिब १३% मात्र रहेका छन् (जनगणना २०५८) यस जिल्लाका प्रमुख १० रोगहरूको अध्ययन गर्दा धेरैजसो रोगहरू सरसफाईको कमिले लाग्ने रोगहरू रहेका छन् । यही अवस्थालाई नै यस वाना ३ का कामी समुदायले प्रतिविम्बित गरेको छ । अध्ययनका क्रममा प्राप्त तथ्याङ्कलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ८

उत्तरदाताका आधारमा धामी-भाक्री नभए डाक्टरकहाँ जाने परिवार

विवरण	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
सिधै डाक्टर कहाँ (अस्पतालमा)	१०	३२.२५
धामीभाक्री लगाएर नभए डाक्टरकहाँ	२१	६७.७५
जम्मा	३१	१००.००

श्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८ ।

माथिको तालिका अनुसार यहाँका २७ जना कामी र ४ महिलाहरूलाई प्रश्न शोधिएको थियो । सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कमा केवल ३२.२५ प्रतिशत वा १० जना मात्र विरामी भएपछि सरासर अस्पताल वा स्वास्थ्य संस्थाको सल्लाह लिन जान्छन् । बाँकी करिब ६८ प्रतिशत यस समुदायका मानिसहरु विरामी भएपछि भारफुक, धामीभाक्री आदि लगाएर केही सीप चलेन भने मात्र स्वास्थ्य संस्था वा अस्पतालमा गएर परामर्श लिन्छन् ।

५.१.५.५ शौचालय तथा सरसफाई

शौचालयको उपयोगबाट अनेकौं सरूवा रोगहरूबाट बच्न सकिन्छ । विभिन्न रोगहरूका रोकथाम प्रविधिमा यो पनि एक मानिन्छ । कामी जस्तो अशिक्षित र पिछडिएको समाजमा शौचालयको निर्माण उपयोगको आशा राख्नु अनौठो देखिए पनि शहरीकरणको प्रभाव, अन्य जातिका मानिसहरूसँगको उठबसले पनि शौचालय बनाउनुको महत्व विस्तारै विस्तारै कामी समुदायमा महशुस गरिदैछ । विभिन्न निकायहरूले फैलाएको जनचेतनाले कामी समुदायमा सरसफाई र शौचालय निर्माण गर्ने इच्छा भएपनि आर्थिक अवस्थाले गर्दा तिनीहरूले शौचालय बनाउन नसकेको पाइयो शौचालयको अवस्थाको सम्वन्धमा गरिएको सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई निम्न तालिकामा राखिएको छ ।

तालिका नं. ९

आफ्नो शौचालय भएको अथवा नभएको परिवार

विवरण	शौचालय		उत्तरदाता संख्या	प्रतिशत
	कच्ची	पक्की		
शौचालय हुने	१७	४	२१	६७.७५
शौचालय नहुने	-	-	१०	३२.२५
जम्मा			३१	१००.००

श्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६८

माथिको तालिका अनुसार यहाँको कामी समुदाय मध्ये २१ परिवारमा पक्की शौचालय, ६७.७५ प्रतिशत परिवारमा कच्ची शौचालय भएको पाइयो भने ३२.२५% परिवारमा शौचालय बनाएको पाइएन । प्राप्त तथ्याङ्कलाई सन्तोषजनक मान्न नसकेतापनि आशा लाग्दो भन्ने पक्कै छ । शौचालय नबनाएको घरका मानिसहरू दिसापिसावगर्दा खुल्ला आकाशमुनी गर्दछन् । साना साना नानीहरू (टाढा जान नसक्ने) यहाँ करेसा, गौडा तथा दोवाटोमा दिशापिसाव गर्ने भएकोले वस्ती नै फोहोर भईरहन्छ । वस्तुभाउहरूलाई व्यवस्थित नगर्दा घरको आँगन तथा छेउ छाउमा फोहोर भई विभिन्न किसिमका रोगहरू लाग्ने गर्दछन् । यस समाजमा सरसफाईको लागि महिलाहरूको बढी दायित्व मानिन्छ तर ती आमाहरू कामबाट बेफुर्सदी हुने हुँदा उनीहरूले सरसफाईमा यथेष्ट ध्यान दिन सक्दैनन् तर केही बुभुकेका महिलाहरू भने प्रयासका बावजुद पनि बेफुर्सदी हुने हुँदा यहाँको कामी समाजको सरसफाईको अवस्था गए-गुज्रिएको छ । गरीबी साथै चेतनाको कमि नै सरसफाईको मुख्य जडको रूपमा यस समाजमा स्थापित छ ।

५.१.५.६ धुम्रपान र मद्यपानको प्रयोग

‘धुम्रपान र मद्यपान स्वास्थ्यको लागि हानीकारक छ’ भन्ने कुराको जानकारी हुँदा हुँदै पनि अशिक्षित र पिछडिएको समाजमा धुम्रपान र मद्यपान बढी हुने गर्दछ । गाउँघरमा, अझ यहाँका कामी समाजमा इष्टमित्र र पाहुनालाई सम्मान गर्ने विभिन्न वस्तुहरू मध्ये धुम्रपान पनि एक हो । त्यसैले कतिपय बालबालिकाहरू वच्चादेखि नै यो बानी सिक्दछन् । बानी परिसकेपछि यिनीहरूले निरन्तर लिन थाल्दछन् र पछि यसैको कारण विभिन्न रोग लागि तिनीहरूको मृत्युसम्म हुने गर्दछ ।

कामी समाजमा कतिपय संस्कार पूरा गर्नका लागि जाँड रक्सीको प्रयोग गर्नु पर्दछ । जन्म, न्वारान, छेवार (ब्रतवन्ध), विवाह, मृत्यु संस्कारलगायत पर्व र समयमा आउने पुजा आज आदिमा समेत जाँड रक्सीको प्रयोग गरिन्छ साथै नाता कुटुम्ब वा इष्टमित्र घरमा आउँदा अतिथ्य संस्कारको पहिलो प्राथमिकता जाँड हो । हिजोआज पनि यो संस्कार कायमै छ । जाँड, रक्सीको प्रयोगले समाजका मानिसहरूको स्वास्थ्य स्थिति र आर्थिक स्थितिमा समेत यसले नकरात्मक असर पार्दछ । शिक्षा र जनचेतनाको कारणले र अन्य जातिसँगको सम्पर्कले गर्दा पनि जाँड रक्सी खाने संख्या केहीहदसम्म घटेको पाइन्छ ।

५.१.६ रहनसहन

कामी जातिको रहनसहन आफ्नै किसिमको पाइन्छ । यिनीहरूको परम्परागत पेशा फलाम पिट्ने, त्यसबाट भाँडा बनाउने, सुनका गरगहना बनाउने र त्यसबाट वाली उठाई आफ्नो जिविकोपार्जन गर्ने गर्दछन् । कृषि पेशामा मात्र गुजारा नचल्ने भएकोले परम्परागत पेशा “विष्ट” प्रथाबाट यिनीहरूले आफ्नो गुजारा गर्दथे भन्न सकिन्छ । यसको अवशेष हाल सम्म पनि भेट्न सकिन्छ । कामी जातिमा मानिसहरूको प्रमुख खाद्यानहरूमा मकै, धान, गहुँ, कोदो, जौ, फापर आदि पर्दछन् भने तरकारी वालीहरूमा आलु, गोलभेडा, वन्दा, काउली, भान्टा, करेला, भेडेखुर्सानी तथा गेडागुडीहरूमा केराउ, मास, बोडी, गहत आदि हुन् । यिनी चिजहरूको उत्पादन आफै गर्ने कोशिस गर्दछन् तर पानीको समस्याले गर्दा उत्पादन भए तापनि किनेर उपभोग गर्न बाध्य हुन्छन् । यसका साथै यिनीहरूको मन पर्ने मासुमा खसी, बाख्रा, राँगो, कुखुरा आदि मुख्य हुन् । यि मध्ये माछा वाहेक अरू वस्तुभाउ आफ्नै घरमा पनि पाल्छन् । जाँड रक्सी यिनीहरूको मनपर्ने पेय पदार्थ हो । चाडबाडमा तथा पुजा उत्सवहरूमा यसको प्रयोग अनिवार्य जस्तै हुन्छ । त्यसैगरी यहाँको खाद्यान्य परिकारहरूमा भात, ढिडो, आटो, भुटेको मकै, गहुँ, दाल, तरकारी, अचार आदि हुन् ।

कामी जाति आफ्नो समुदायमा मिलेर बस्दछन् । विभिन्न सामाजिक कार्यहरू गर्दा एक आपसमा छलफल गरेर गर्दछन् । अर्म-पर्म र ऐँचो-पैँचौ यिनीहरूको व्यवहारिक पक्ष हो । खेतीपातीलाई नै मुख्य व्यवसाय बनाएर वसेका भएपनि यसबाट यिनीहरूको जुगारा भने चलेको छैन । यस्तै यिनीहरूले आफ्नो घरमा गाई, गोरू, भैंसी, बाख्रा, कुखुराहरू पालेका हुन्छन् । यिनीहरूको समाजमा पनि अरू जातिमा भै पुरुषहरूले घर बाहिरको मेलापात जस्ता कार्यहरू गर्नुपर्दछ भने महिलाहरूले घरधन्दा गर्ने गर्दछन् । कामी जातिका मानिसहरूले विभिन्न देवता तथा चाडपर्वहरू मान्दछन् । जसमध्ये सबभन्दा प्रमुख देवताको रूपमा आफ्नो कुल देवता मान्दछन् । कुल देवतालाई आफ्नो कुलको रक्षा गर्ने देवताको रूपमा लिन्छन् । माई पुजा, शिव पुजा, विश्वकर्मा पुजा, देवीदेवताको पुजा, समेत गर्ने यो जातिले गाउँ समुदायमा मन्दिर बनाउने वा कूलको पुजा गर्दा मन्दिरहरू बनाउँदछ ।

यिनीहरूले मनाउने चाडपर्वहरूमा सबै राष्ट्रिय चाडपर्व यिनीहरूका मुख्य चाडपर्व हुन् । यि चाडपर्वहरूमा दशैं तिहार, चैतेदशैं त्यसवाहेक श्रावण संक्रान्ति, माघे संक्रान्ति यिनीहरूले आफ्नो जातीय पर्वका रूपमा मनाउँदछन् । महिलाहरूले मनाउने तिज पर्व पनि

मुख्य पर्वको रूपमा लिन्छन् । यिनीहरूले मनाउने अन्य पर्वहरूमा एकादशी, कृष्णजन्माष्टमी पनि पर्दछन् ।

यिनीहरूले मनाउने चाडपर्वहरूमा ज्वाइँ तथा चेलीवेटीहरूलाई बोलाएर खाई पियाई गर्ने चलन छ । यस्ता अवसरहरूमा छोरीहरू र ब्राह्मणहरूको उपस्थितिलाई राम्रो मानिन्छ । यसका अलावा विभिन्न पुजा आजामा तथा चाडपर्वहरूमा घर परिवार तथा इष्टमित्रहरूसँग विभिन्न किसिमका खाना खानपान गरेर तत्पश्चात् मादल बजाएर गीत गाउने रमाउने नाच्ने चलन छ । यसरी कामी समाजको मनोरञ्जनको एउटा उल्लेखनीय पक्षको रूपमा रहेको नाचगानमा पुरुष र महिलाको संख्यामा प्राय बराबर हुन्छ । यस्तो नाचगानमा सामान्यतया महिला पुरुष बीच भेदभाव देखिँदैन । यस किसिमका क्रियाकलापमा अन्य जातका सबै मानिसहरूको समान रूपले सहभागिता रहने गरेको पाइन्छ ।

५.१.७ धर्म र भाषा

वाना र डाँडागाउँका कामीहरूले हिन्दू धर्मलाई आफ्नो धर्मको रूपमा मान्दै आएको पाइन्छ । यहाँका कामी जातिहरूले हिन्दू देवीदेवता शिव, गणेश, विष्णु, देवी आरध्य, देवता, विश्वकर्माहरूलाई पुजा गर्ने गरेको पाइन्छ । यिनीहरूको हिन्दू धर्म प्रति रहेको धार्मिक लगाव स्पष्ट हुन्छ । राष्ट्रिय जनगणना २०५८ मा वाना गा.वि.स.को तथ्याङ्कलाई हेर्दा यहाँका सबै कामीहरूले धर्ममा हिन्दू र भाषामा नेपाली भनी लेखाई आएको पाइएता पनि हालका दिनहरूमा पश्चिमी मुलुकका क्रिश्चियनहरूले क्रिश्चियन धर्म फैलाउने अभियान र उनीहरूको आर्थिक प्रलोभनमा परी आफ्नो पहिलेदेखि चलिआएको सनातन हिन्दु धर्म परिवर्तन गरी क्रिश्चियन धर्मको प्रभाव बढ्न थालेको पाइन्छ । यहाँका कामीहरूको छुट्टै भाषा नभएकोले मातृभाषाको रूपमा नेपाली भाषा बोल्दै नेपाली भाषा र यिनीहरूले बोल्ने नेपाली भाषामा उच्चरणर फरक रहेको पाइन्छ । कथ्य भाषामा केही फरकता पाइए तापनि लेख्य भाषामा भने देवनागरिक लिपीमा शुद्ध नेपाली भाषा नै प्रयोग गर्दछन् । तर मिश्रित वस्तीबाट विवाह भई आएका केही कामी महिलाहरू राइ भाषा, तामाङ भाषा पनि बुझ्ने र उक्त सम्प्रदायका मानिसहरूसँगको सम्पर्कमा बोल्ने गरेको पाइन्छ ।

५.१.८ परम्परागत मान्यता

यस डाँडागाउँका कामीहरूको परम्परागत कुरीतिहरूलाई मान्ने धारणा क्रमशः कम हुँदै गएको छ । तर पनि धामीभाकि, बोक्सी सम्बन्धी विश्वास यस समुदायका महिला तथा

पुरुषहरूमा पाइन्छ । यहाँका कामीमा परम्परागत आरन पेशाप्रतिको मोह कम भएकोले यिनीहरूले सिकर्मी र डकर्मी पेशा अपनाएको पाइन्छ । यहाँका यस जातिका मानिसहरूले आफ्नो जातीय पहिचान दिने घरहरू कामी तथा विश्वकर्मा नलेखी अन्य बाहुन क्षेत्री बुझाउने थरहरू प्रति बढी आकर्षित नयाँ पुस्तामा रहेको पाइयो । आफ्नो थर लेख्दा अन्य जातिबाट दविने र तल्लो स्तरको रूपमा व्यवहार गर्ने गरेको पाइन्छ । यहाँका मानिसहरूले परम्परागत घरहरूको सट्टा आधुनिकतातिर बढेको पाइन्छ ।

५.१.९ महिलाहरूको सामाजिक स्थिति

वर्तमान समयमा नेपालमा विद्यमान सबै ऐन कानूनहरूले महिला र पुरुषहरूलाई समान अधिकार प्रदान गरेको पाइन्छ तर नेपालका अधिकांश महिलाहरूलाई आफ्नो अधिकारको विषयमा ज्ञान छैन । पिछडिएका जातिहरूमा त यो अज्ञानता भन्ने बढी देखिन्छ । आफ्नो समुदायभित्र महिलाहरूको स्तर राम्रो देखिए तापनि कामी जस्ता पिछडिएका जातिमा महिलाहरूको सामाजिक अवस्था त्यति राम्रो छैन । यस अध्ययनका क्रममा प्राप्त विभिन्न संख्यात्मक तथा गुणात्मक तथ्याङ्कहरूलाई विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । कामी समाजमा बाल-बालिकाहरूको जन्मप्रति नकारात्मक विचार देखिँदैन । छोरीको चाहाना राख्ने महिला ३५% पाउनुले छोरा छोरी प्रति केही मात्रामा असमानता भएपनि यसले सकारात्मक सन्देश दिएको पाइन्छ । कामी समाजमा एकल परिवारको बाहुल्यता पाइन्छ । यहाँका ६४% महिलाहरू एकल परिवारमा महिलाहरू बढी स्वतन्त्र हुन्छन् । परिवारका अन्य सदस्य जस्तै सासु, ससुरा, जेठाजु, जेठानी को अन्डरमा वस्तु पर्ने भएकोले पनि संयुक्त परिवार भन्दा एकान्तमा परिवारमा बढी महिलाले बस्न चाहान्छन् ।

वाना ३ डाँडागाउँका कामी जातिमा शैक्षिक अवस्था केही परिवारहरूको राम्रो भएपनि समग्रमा अरू जातिभन्दा पछाडी परेको जाति हो । नेपालमा ६५.०८% पुरुष र ४२.४९% साक्षर भएको सन्दर्भमा यस डाँडागाउँका कामी समाजमा विद्यमान शैक्षिक तथ्याङ्क न्यून छ । साक्षरता वृद्धि गर्नका लागि प्रौढ शिक्षा पढेर साक्षरता हाँसिल गर्नेहरू बढी छन् ।

कामी जातिका महिलाहरूको काम घरभित्रको हुन्छ बिहान उठेर पानी ल्याउने, खाना पकाउने र खाउने जस्ता कार्यहरू साथै बिहान वस्तुभाउको हेरविचार, घाँसपातको व्यवस्था अर्मपर्म गर्ने र सफा सुगन्ध गर्ने आदि हुन् । यसका साथै पुजाआजा गर्ने, मनोरञ्जनका समयमा नाचगान गर्ने आदि काम पनि महिलाले भागमा पर्दछन् । कामी

समुदायमा परिवारको दैनिक कार्य संचालन गर्दा गरिने निर्णयहरू पनि महिलाको सहभागिताले पनि सामाजिक अवस्थाको ज्ञान गराउँदछ । यहाँका कामी समुदायमा गरिने कामलाई मुख्य रूपमा तीन भागमा विभाजन गरी विश्लेषण गरिएको छ । घरभित्रको काम, घरबाहिरको काम र महत्वपूर्ण कामहरू रहेका छन् । पहिलो वर्गको काममा घरभित्रको कामहरू खाना पकाउने, पशु स्याहार गर्ने, पानी ल्याउने, छोराछोरीलाई विद्यालय पठाउने, घरायसी सफा सुगधरमा महिलाहरूले गर्दछन् । घर बाहिरको काम पुरुषहरूले गर्ने काममा जग्गा किनबेच गर्ने, पशु तथा अन्य किनबेच गर्ने गरेको पाइन्छ । कुनै महत्वपूर्ण काम गर्दा परिवारका सबै सदस्यहरूको सामूहिक निर्णय लिइन्छ तर घरायसी र वाहिरी काममा भने बढी एकल निर्णय लिने गरेको पाइन्छ ।

५.१.१० कामी जातिको अन्य जातिसँग सम्बन्ध

मानिस सामाजिक प्राणी भएकोले मानिसलाई समाजमा भएका अन्य जातिसँगको सम्बन्ध आवश्यक पर्दछ । समाजमा सम्वन्ध बिना बाँच्नको लागि अप्ठ्यारो हुन्छ । प्रत्येक समाज एक अर्का जातिको पारस्परिक सहयोगद्वारा संचालित भइरहेको हुन्छ । त्यसैगरी यहाँका कामी जातिको पनि अन्य जातिसँग राम्रो र निकटको सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । यहाँका कामी जातिका एक बृद्धलाई तपाईंको जातिसँग अरू जातिको कस्तो सम्बन्ध रहेको छ भन्दा उहाँले भन्नुभयो: अरू जातिका मानिस त हाम्रो लागि दाजुभाई सरह हनुहुन्छ' त्यसैवाट स्पष्ट हुन्छ कि यहाँका कामी जातिको अन्य जातिसँगको सम्बन्ध सुमधुर पाइन्छ एक अर्का विनाको समाज पूर्ण समाज बन्न सक्दैन ।

यस क्षेत्रमा ब्राह्मण, क्षेत्री, तामाङ्ग, राइ, लिम्बु, दलित रहेका छन् । यी जातिसँग यहाँका कामी जातिको सम्बन्ध एक अर्कामा परिपूरक छन् । यहाँका कामी जातिले यी विभिन्न जातिलाई सेवा गर्दै आएका छन् भने अन्य जातिले पनि यिनीहरूलाई सहयोग गरिने राखेका छन् । यहाँका कामी जातिले ब्राह्मण, क्षेत्रीलाई विष्ट मान्ने गर्दछन् । यिनीहरूले फलाम पिट्ने काम गरिदिन्छन् । कामी जातिले यहाँ बसोबास गर्ने यि जातिसँग आफूलाई चाहिने पैसा सापट लिने गर्दछन् । यो ऋण कसैले काम गरिदिएर तिर्ने गर्दछन् भने कसैले ब्याज तिर्ने गर्दछन् ।

यसरी समग्रमा यहाँका कामी जातिको सामाजिक स्थिति अरू जातिको तुलनामा निम्न स्तरको देखिन्छ । यसलाई माथि उठाउनका लागि विकास र सुविधाहरूको आधार,

चेतना र शिक्षाको उज्यालोवाट बञ्चित कामी जातिलाई देश विकासको मूलप्रवाहमा ल्याउन सके उन्नत समाजको निर्माणमा पनि ठूलो टेवा पुर्याउँदछन् ।

५.२ कामीजातीको आर्थिक अवस्था

कुनै पनि समाज र जातिको अध्ययन गर्दा त्यस समाजको आर्थिक तथा सामाजिक स्थितिलाई अध्ययन गरीनु पर्दछ । आर्थिक अवस्था सवल भएको समाजका मानिसहरू र कमजोर भएको समाजका मानिसहरूको ठूलो भिन्नता पाइन्छ । आर्थिक अवस्थाले नै समाजमा स्तर निर्धारण गर्ने भएकोले समाजमा बसेर आफ्ना सम्पूर्ण क्रियाकलाप पूरा गर्नका लागि आर्थिक तत्व नै आवश्यक पर्दछ । मानवीय आवश्यकता पूरा गर्नका लागि आर्थिक तत्व नै आवश्यक पर्दछ । मानवीय आवश्यकता पूरा गर्न मानिसहरू विभिन्न आर्थिक कृयाकलापमा संलग्न भएको पाइन्छ । त्यही पेशा तथा क्रियाकलापको माध्यमबाट नै आफ्नो परिवारको जीवन निर्वाह गर्दै आर्थिक अवस्था सुधार गर्दै गएको पाइन्छ र उक्त समाजको अध्ययन गर्दा त्यस समाजका मानिसहरूले आर्जन गरेको सम्पत्तिको स्रोत तथा यसको किसिमको विषयमा अध्ययन गर्नु पर्दछ । समाजमा बसेको विभिन्न जातजातिले आफ्नो आर्थिक अवस्थालाई मजवुत बनाउनको लागि आफ्नो पेशा गरिराखेका छन् । कसैले, जागिर, व्यापार, मजदुरी र कसैले आफ्नो परम्परागत पेशा गरेर जीवन निर्वाह गरिरहेका छन् । कामी जातिले आफ्नो परम्परागत पेशा फलाम, तामा तथा सुन पिट्ने गरेको पाइन्छ । अध्ययन क्षेत्रका कामी जातिमा आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गर्ने क्रममा उनीहरूले अपनाएको पेशा, भूमिको विवरण, वर्षदिनसम्म खान पुग्ने, नपुग्ने विवरण महिलाले काम गर्ने अवधि र किसिम, पैत्रिक सम्पत्तिमा महिलाहरूको अधिकार सम्बन्धी अवधारणा, महिलाहरूको गरगहना तथा पेवापात आदि । पेवापात अन्य आर्थिक क्रियाकलाप सहितको अध्ययन गरिएको छ । यिनीहरूको परम्परागत पेशाले जीवन धान्न धौःधौ पर्ने भएकोले अन्य पेशा पनि अबलम्बन गरेको पाइन्छ ।

५.२.१ पेशा

वाना र डाँडागाउँका सबै कामी जातिहरू केही न केही रूपमा कृषि पेशामा लागेको देखिन्छ । साथै अन्य पेशा तथा व्यवसाय अपनाएको पाइन्छ । यिनीहरूको मुख्य पेशा पम्परागत पेशा कृषि हो र पनि मजदुरी जागिर तथा सिकर्मी तथा डकर्मी आदि लाई सहायक पेशाको रूपमा अपनाएको पाइन्छ । कतिपय कामीहरूले आफ्नो “विष्ट” बाटनै जीवन गुजारा गरिरहेका छन् । यिनीहरूले ज्यालादारी कार्यलाई पनि आफ्नो पेशाको रूपमा

लिएको पाइन्छ । जग्गा जमीन कम भएको र खेतीपातीको आयस्थाले ६ महिना सम्म खान नपुग्ने मानिसहरूले ज्यालादारी कार्यमा संलग्न भएको पाइन्छ । तलको तालिकाद्वारा यहाँका कामी जातिको पेशालाई प्रष्ट पारिन्छ ।

तालिका नं. १०

कामी जातिले अपनाइने विभिन्न पेशाहरू

प्रमुख पेशा	परिवार संख्या	प्रतिशत
परम्परागत पेशा भाडा कृडा बनाउने	३	९.६८
कृषि	१२	३८.७१
मजदुरी	७	२२.५८
जागिर (निजी र सरकारी)	१	३.२२
विदेशमा नोकरी गरी बसेको	८	२५.८१
जम्मा	३१	१००

श्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६८

यहाँका कामी जातिको पेशा भाँडा बनाउने भएता पनि अन्य पेशा यिनीहरूको मुख्य पेशा हुन आएका हुन् । माथीको तालिका अनुसार परम्परागत पेशा भाँडा बनाउने मुख्य पेशा मानेका कामी परिवार ३ अर्थात ९.६८ प्रतिशत छ । त्यसैगरी कृषि पेशालाई मुख्य पेशा मानेका कामी परिवार १२ अर्थात ३८.७१ प्रतिशत रहेको छ । आफ्नो मजदुरीलाई मुख्य पेशामानि आएका कामी परिवार ७ अर्थात २२.५८ प्रतिशत रहेका छन् । विदेश गई नोकरी गरी बसेको कामी परिवार जम्मा ८ अर्थात २५.८१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । माथिको तालिकाले यहाँको कामी जातिले परम्परागत पेशा विस्तारै विस्तारै लोप हुँदै अन्य पेशालाई आफ्नो मुख्य पेशा मान्नुपर्ने कामी परिवारको यस तालिकामा देखिन्छ ।

यस गाउँ विकास समितीका कामी जातिको प्रमुख आयश्रोतहरू अन्न उत्पादन हुने मुख्य पेशा कृषि र परम्परागत पेशा भाडाकृडा बनाएबापत आउने बाली हो । यहाँका कामी समुदायले भाडा वर्तन बनाए बापत विष्टको घरबाट बाली (स्थानीय भाषामा यहाँका कामीहरूले बोल्ने भाषा) लिने गर्दछन् । कामी जातिले आफ्नो जमीनबाट र विष्टको घरबाट बालीको रूपमा धेरै अन्न ल्याउने गर्दछन् । यसरी यिनीहरूले जग्गा जमीनबाट भन्दा बालीबाट नै धेरै अन्न उत्पादन गरेका हुन्छन् । कामी जातिको आयआर्जनको अवस्था कस्तो छ भन्ने कुराको जानकारी निम्न तालिकाबाट प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका नं. ११
कामी जातीको आयआर्जन

मासिक आमदानी	परिवार संख्या	प्रतिशत
१००० भन्दा कम	८	२५.८१
१०००-३००० सम्म	७	२२.२५
३०००-५००० सम्म	६	१९.३५
५०००-७००० सम्म	४	१२.९०
७००० भन्दा माथि	६	१९.३५
जम्मा	३१	१००.००

श्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६८

माथिको तालिकाबाट मासिक १ हजार भन्दा कम आम्दानी गर्ने परिवार २५.८१ प्रतिशत, त्यसैगरी १ हजारभन्दा माथि ३ हजारसम्म आम्दानी गर्ने २२.५८ प्रतिशत र ३ हजारदेखि पाँच हजारसम्म आम्दानी गर्ने १९.३५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । ५ हजारदेखि ७ हजारसम्म आम्दानी गर्ने १२.९० प्रतिशत छ भने ७ हजारभन्दा बढी आम्दानी गर्ने १९.३५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

आम्दानीको यो विवरणबाट यहाँका कामी जातीको आर्थिक स्थिति छर्लङ्ग हुन्छ । मासिक रूपमा आम्दानी हुने प्रमुख स्रोत भनेको कृषि-पशुपालन, वैदेशिक रोजगार, परम्परागत पेशा (भाँडाकुँडा बनाउने) र मजदुरी नै हो । यसरी सीमित व्यक्तिले केही राम्रो आम्दानी गरेको देखिएता पनि धेरैको न्यून नै देखियो । भएको आम्दानीलाई पनि फजुल खर्चमा प्रयोग गरेर सदाबहार गरिबीको विल्ला भिरेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा आफ्नो सीमित आम्दानीलाई पनि सही व्यवस्थापन गरेको देखिदैन ।

५.२.२ भू-स्वामित्व

वाना गाउँ विकास समिति वडा नं. ३ डाँडागाउँका ३१ घरधुरी मध्ये अधिकांशको स्वामित्वमा रहेको भूमि न्यून छ । यिनीहरूको घरबास भने आफ्नो स्वामित्वको जमीनमा रहेको छ । खेतीयोग्य जमीन (खेतवारी र खेत) मानिसहरूको निकै कम रहेको पाइन्छ । आफ्नो भू-स्वामित्व कम भएको कारण यहाँका कामी जातिले अन्य धनी साहु-महाजनको जग्गा जमीन कमाएर खाएका छन् । भूमि अचल सम्पत्ती भएको हुनाले यसबाट पनि यिनीहरूको आर्थिक अवस्थाको अड्कल गर्न सकिन्छ । यहाँको भूमिमा पाखो मात्र भएकोले

गर्दा भूमिबाट आयस्ता लिन सकेको पाइँदैन । तलको तालिकाबाट यहाँका कामी परिवारको भूमिको विवरण कति रहेको छ, भन्ने सम्बन्धमा सर्वेक्षण गरिएको थियो जसबाट प्राप्त तथ्याङ्क तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १२

भूमिको आधारमा कामी परिवारको विवरण

भूमिको क्षेत्रफल (रोपनी)	परिवार संख्या	प्रतिशत
३ रोपनी सम्म खरवारी तथा खेत	१०	३२.२५%
४ देखि ११ रोपनी सम्म खरवारी तथा खेत	१६	५१.६२%
११ रोपनी भन्दा माथि खरवारी तथा खेत	५	१६.१३%
जम्मा	३१	१००.००

श्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६८

भूमिका आधारमा वाना ३ डाँडागाउँका कामी समुदायको आर्थिक स्थिति केहीको मात्र राम्रो पाइन्छ । संखुवासभा हिमाली जिल्ला भएकोले यहाँको जग्गा बढी खरवारी हुने खेतीयोग्य जमीन वा बारी तथा खेत निकै कम भएको र उक्त जग्गामा कम खेती हुने भएकोले यिनीहरूको आर्थिक स्थिति कमजोर रहेको छ । यहाँ केही कामी परिवारको पाखो बढी र बारी कम भएकोले उत्पादन कम हुने गर्दछ । यहाँका १६ परिवार तथा ५१.६२% कामीहरूको खेत, बारी र पाखो भएको पाइन्छ । यिनीहरूको आर्थिक अवस्था मध्यम वर्गको रहेको छ । ११ रोपनी भन्दा बढी खेत, बारी तथा पाखो हुने परिवारहरू जम्मा ५ अर्थात् १६.१३% रहेका छन् । यिनीहरूलाई गाउँका अन्य जातिसँग तुलना गर्दा मध्यम भएपनि बाँकी सबैको आर्थिक अवस्थालाई ज्यादै निम्न अवस्थाको रूपमा लिन सकिन्छ । बाँकी रहेका १० परिवारहरू तथा ३२.२५% कामी जग्गा कम्तीमा आधा रोपनी सम्म पनि भएको पाइन्छ । यस्ता परिवारहरूलाई केही महिनासम्म मात्र खान पुग्ने गर्दछ । यसरी हेर्दा यहाँका कामीको आर्थिक अवस्थामा निकै कमजोर रहेको देखिन्छ ।

यसरी जग्गा जमीन थोरै र पाखो मात्र भएकोले उब्जनी कम हुनाले धेरै कामी परिवारका सदस्यहरू कामको खोजीमा भारतका विभिन्न शहरहरू गई विभिन्न किसिमका जागीर गर्ने गरेको पाइन्छ । हाल आएर कामी परिवारका पुरुषहरू मलेशिया, कतार तथा अरबीयन देशहरूमा जागीर गर्ने गरेको पाइन्छ । साथै केही आर्थिक स्थिति सवल भएका कामी जातिका महिला तथा पुरुषहरू पनि व्यापार गर्न लागेको पाइन्छ ।

यस गाउँ विकास समिति वडा नं. ३ का कामी तथा अन्य जातिको मुख्य पेशा कृषि भएकोले यस पेशा सँग अन्तरनिर्भर रहेको खेतीपाती र पशुपालन लाई पनि भूमि र आर्थिक स्थिति सँग जोडेर अध्ययन गरिएको छ ।

५.२.३ खेतीपाती

यस गा.वि.सका सबै मानिसहरू कृषिमा नै निर्भर रहेका छन् । यो क्षेत्रका केही हदसम्म समतल परेको भू-भाग भएपनि यहाँका केही कामी समुदायका परिवारहरूले मात्र त्यस्तो समथर भू-भागमा जग्गा रहेको छ । धेरै जसो कामी परिवारको जग्गा छेउमा र भिरालो तथा कम उब्जा हुने ठाउँमा भएकोले आकासे पानीमा खेतीपाती निर्भर हुन्छ । अन्न खेतीमा मकै, कोदो, गहुँ, जौ, धान, फापर, भटमास, बोडी आदि उत्पादन हुन्छन् । तरकारी खेतीमा आलु, मुला, भान्टा, रामतोरीया, बन्दा, काउली, प्याज, लसुन हरियो सागपातहरू उत्पादन हुने गर्दछन् । वर्षा याममा विभिन्न किसिमका भालका तरकारीहरू उत्पादन हुने गर्दछन् जसमा चिचिन्डा, करेला, बरेला, तोराय, लौका, फर्सी आदि उत्पादन गर्ने गर्दछन् । यहाँ अमिलो जातको फलफूलहरू जस्तै सुन्तला, निमुवा, कागती, ज्यामिर मुख्य रूपमा उत्पादन हुने गर्दछ त्यसैगरी आँप, अम्बा, नासपाती लगायतका फलफूलहरू उत्पादन हुने गर्दछन् । यहाँका अन्य जातिका मानिसहरूले कृषिबाट आम्दानी राम्रो गरेपनि कामी जातिले भने यसको फाइदा लिन सकेको पाइँदैन । यिनीहरूको कृषिको आम्दानी नगन्य रूपमा हुन्छ यहाँका कामीको खेतीपातीको तरिका परम्परागत नै छ । यहाँ हलो, कुटो, कोदालोको प्रयोग गरिन्छ । भिरालो र सानो पाखो हुँदा गोरू र हलोको प्रयोग कामी समुदायले गरेको पाइन्छ । मकै, धान तथा कोदो र गहुँमा गोबर तथा रसायनिक मलको प्रयोग गरिन्छ । अशिक्षाको कारणले गर्दा अन्य मल प्रयोग गर्दा माटोको उर्वराशक्ति वर्षे पिच्छे घट्दै गएको पाइन्छ । र यसले माटोको गुणस्तर विर्गानको साथै वातावरणमा प्रतिकूल असर पार्दछ । खेतीपाती लगाउने र भित्राउने समयमा कामी जातिमा महिला तथा पुरुषहरूले आफ्नो जग्गा जमीन धेरै नभएकोले अन्य जातिकोमा ज्यालादारी काम गर्ने गरेको पाइन्छ । यहाँका कामी पुरुषले जोत्ने र महिलाले बाली लगाउने लगायतका काम गर्दछन् ।

५.२.४ पशुपालन

खेतीपाती र पशुपालन एउटै सिक्काका दुई पाटाहरूको रूपमा लिन सकिन्छ । यि एक अर्कामा अन्तरसम्बन्ध रहेको पाइन्छ । खेतीपातीमा प्रयोग गरिने प्राङ्गारिक मल वा कम्पोष्ट मल पशुपालनबाट प्राप्त हुने र पशुहरूलाई आवश्यक पर्ने घाँसपात सोत्तर, पराल,

पिठो, दाना खेतीबाट प्राप्त हुने भएकोले यि एक आपसमा अन्योन्याश्रीत सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । यसकारणले गर्दा प्रत्येक कृषकको घरमा विभिन्न किसिमका पशुपक्षीहरूको पालन गर्ने गरेको पाइन्छ । यसरी यि दुई व्यवसायहरू एक आपसमा अन्तरसम्बन्धित भएकोले पनि एक व्यवसाय गर्नेले अर्को व्यावसाय पनि अंगाल्दछन् । पशुहरू पनि उत्पादनशील कार्यमा प्रयोग गरिन्छ । दुध, दहि, ध्यू, गोरूबाट जोत्ने काम बाखा पाठ, कुखुराहरूका फुल तथा मासु प्राप्त हुने हुँदा सबै पशुधन नै हुन् । यी मध्ये सम्पन्न, कामी परिवारले गाई, भैंसी, गोरू, बाखा, कुखुरा लगायत सबैजसो पशुपालन गर्दछन् भने विपन्न वर्गका मानिसहरू पनि बाखा तथा कुखुराहरू पाल्दछन् । जुन घरमा गाई भैंसी हुँदैन तिनीहरू गरिबीमा रहेको पाइन्छन् । कृषि तथा पशुपालनबाट पनि धन उर्पाजन गर्न सकिने भएकोले ग्रामीण क्षेत्रका निम्न वर्गका कामी परिवारको भरपर्दो आय कुखुरा, फुल तथा बाखाको बेच बिखनबाट पनि आय आर्जन गर्ने गरेको पाइन्छ ।

यस गा.वि.स. वडा नं. ३ का कामी समुदायले जातीय पेशा, तथा कृषि पेशा साथै अन्य पेशा अपनाउँदै आएका कामी परिवारले केही पशुपक्षीहरू पनि पाल्ने गरेका छन् । ती पशुपक्षीहरू दुध तथा मासु मलको लागि साथै तिनीहरूलाई बेचबिखन गरी आम्दानी पनि आर्जन गरेको पाइन्छ । यहाँका कामी परिवारले पाल्ने गरेका पशुपक्षीको विवरण तालिकाद्वारा देखाइएको छ ।

तालिका नं. १३

पशुपालनको आधारमा परिवारको विवरण

विवरण	परिवार संख्या	प्रतिशत
गाई, भैंसी, बाखा, गोरू, कुखुरा	५	१६.१३
गाई, भैंसी, बाखा, कुखुरा	१७	५४.८४
भैंसी, बाखा, कुखुरा	७	२२.५८
बाखा, कुखुरा	१	३.२२
कुखुरा	१	३.२२
जम्मा	३१	१००.००

श्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६८

माथिको तालिकाबाट स्पष्ट हुन्छ कि कामी परिवारले पाल्ने गरेका गाई, भैंसी, गोरू, खसी, बाखा, कुखुरा, परेवा आदि पालेको पाइयो । यसरी यसले तालिका अनुसार के

प्रष्ट हुन्छ भने यहाँका कामी परिवारले पशुपंक्षी पालन गरी आफूलाई चाहिने आर्थिक सहयोग जुटाउने गर्दछन् । यहाँका कामीपरिवारलाई कुखुरा पालनले केही मात्रामा भएपनि मासुको पूर्ति गर्ने र घरखर्च चलाउन मद्दत पुऱ्याउने पाइन्छ ।

५.२.५ खेतीपातीबाट हुने आम्दानी

यहाँका सम्पूर्ण कामी समुदायका परिवारहरू कृषक भएकोले आम्दानीको श्रोतमा मुख्य श्रोत पनि कृषि हो । कृषि प्रमुख पेशा भए पनि यहाँको कृषिबाट हुने आम्दानीबाट गुजारा गर्न कठिन छ । यहाँ उत्पादनशील जमीन नभएकोले गर्दा प्राय सबैलाई नै भूमिबाट आम्दानी भएकोले गुजारा गर्न नपुग्ने देखिन आएको छ तर पनि कति महिना खेतीको आम्दानीबाट खान पुग्दछ भन्ने सम्बन्धमा यहाँ देखाउन खोजिएको छ । यस अध्ययनको क्रममा उनीहरूको खेतीपातीको आयस्तरबाट उनीहरूलाई खान पुग्दछ की पुग्दैन, कति महिना खान पुग्दछ भनेर सर्वेक्षण गरिएको थियो । जसलाई निम्न तथ्याङ्कबाट देखाइएको छ ।

तालिका नं. १४

खाद्य प्रयाप्तता र खेतीपातीबाट हुने आम्दानीको आधारमा उत्तरदाताको विभाजन

खान पुग्ने अवधी	परिवार संख्या	प्रतिशत
एक महिना देखि तीन महिना सम्म	६	१९.३६
३ महिना देखि ६ महिना सम्म	१२	३८.७१
६ महिना देखि ९ महिना सम्म	१३	४१.९३
जम्मा	३१	१००.००

श्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८ ।

माथिको तालिकाबाट स्पष्ट हुन्छ कि यस अध्ययन क्षेत्रका कामी समुदायका कुनै पनि परिवार वर्ष दिन खान पुग्ने देखिँदैनन् । यहाँका परिवारहरूले उत्पादन गरेको खेती र आफ्ना विष्टबाट आएको बाली, ज्यालादारी, मजदुरी गरी, पशुपञ्छी बेचबिखन गरेर पनि नपुगेमा ऋण लिएर भएपनि जीवन धान्नेगरेको यस परिवारमुलीले वताउँदछन् । यसो गर्दापनि यहाँका ६ परिवारलाई खेतीपाति, बाली ल्याउँदा सम्म तीन महिनालाई पुग्ने अन्न प्राप्त गर्दछन् । यस्तै यहाँका १२ परिवार अर्थात ३८.७१ प्रतिशत परिवारलाई ६ महिना सम्म खान पुग्ने तथ्याङ्क यो तालिकाले प्रस्तुत गरेको छ । यसैगरी ६ महिनादेखि ९ महिनासम्म खान पुग्ने परिवारको संख्या १३ वा प्रतिशत ४१.९३ प्रतिशत रहेको छ ।

खेतीवाट खान नपुगेपछि यहाँ अन्य पेशाको विकल्पको रूपमा सिकर्मी, डकर्मी, परम्परागत पेशा, (विष्ट प्रथा) वैदेशिक रोजगार ज्याला, मजदुरी आदि अपनाउने गर्दछन् । यसअर्थ यिनीहरूलाई विपन्न वर्गमा राख्न सकिन्छ ।

५.२.६ सम्पत्तिमा अधिकार

यस जातिका महिलाहरूको प्रत्यक्ष नियन्त्रणमा सम्पत्ति रहेको देखिँदैन । अरू समाजमाभै कामी समाजमा पनि जग्गा जमीन लोग्ने मानिसको नाममा रहन्छ । लोग्ने मानिसको शेष पछि मात्र महिलाहरूको नाममा रहन पनि सक्दछ तर प्राय छोरोमा जान्छ । तर जुन परिवारमा महिलाहरू सक्रिय घर व्यवहारमा लागेका हुन्छन् नगद रूपैया पैसाको कारोवार पनि उनीहरूनै गर्दछन् । विशेष गरी अरू परिवारमा पनि सञ्चयका लागी जम्मा भएको नगद रूपैया पैसाहरू महिलाहरूनै राख्दछन् र खर्च गर्नु पर्ने समय आएपछि आवश्यकता अनुसार भिक्दछन् ।

५.२.७ महिलाहरूको आर्थिक अवस्थाको अध्ययन

यहाँका कामी जातिका महिलाहरूको आर्थिक अवस्था भनेर छुट्टा छुट्टै रूपमा अध्ययन गर्न गाह्रो हुन्छ किनकी समग्र पारिवारिक अवस्था नै उनीहरूको पनि आर्थिक अवस्था हो । यसर्थ उनीहरूको छुट्टै आर्थिक अवस्था कस्तो भन्दा पनि समग्र पारिवारिक आर्थिक अवस्थालाई सन्तुलन राख्न एउटी महिलाले पुऱ्याएको योगदानलाई अध्ययन गर्दा उनीहरूको आर्थिक अवस्था भल्कन्छ ।

५.२.८ महिलाहरूको सम्पत्ति तथा पेवा

यस गा.वि.स. ३ डाँडागाउँका महिलाको सम्पत्तिको भनेको आफ्नो लोग्नेको नाममा रहेको जग्गा जमीन घरवारी आदि हुन् यसका अलावा विवाहको समयमा प्राप्त दाइजो र पेवापात आदि पनि महिलाको सम्पत्ति हो । त्यसैले कामी महिलाहरूको सम्पत्तिको मुख्य श्रोत भनेको आफ्नो घर परिवार र यसवाट हुने आमदानी हो । यसका साथै माइतीहरूले दिने सामानहरू दाइजोको रूपमा प्राप्त हुनसक्दछ । पेवा-पातलाई महिलाको निजी सम्पत्तिको रूपमा लिन सकिन्छ । तर एकल परिवारका महिलाहरू आफै परिवारको सर्वेक्षण हुने भएकोले पेवाको कुनै अर्थ रहँदैन । संयुक्त परिवारका सासुहरूको पेवाको महत्व देखिँदैन । तापनि तिनीहरूले माइतीवाट ल्याएको बाखा, कुखुरा जस्ता पशुपक्षीवाट प्राप्त आमदानीलाई नै पेवाको रूपमा लिएको पाइन्छ ।

५.२.९ आर्थिक अवस्थाका अन्य सुचकहरू

कुनै पनि समाजमा मानिसले के कति आम्दानी गर्दछ र त्यो आम्दानीलाई खर्च के कति शिर्षक अन्तर्गत गर्दछ भन्ने कुरा आर्थिक सूचक भित्र पर्ने कुरा हो । वाना गा.वि.स वडा नं. ३ का कामी जातिको आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गर्ने क्रममा विभिन्न वस्तुहरू जस्तो कम्प्यूटर, टेलिभिजन, मोबाइल, घडी रेडियो, क्यासेट आदि कुराहरू पनि आर्थिक अवस्थाको सुचकको रूपमा लिन सकिन्छ । नेपाली समाजमा यि वस्तुहरू राख्नेको राम्रो आर्थिक अवस्था मानिन्छ । यहाँका कामी जातिमा पनि प्रायः जसोले यि सामानहरूको उपयोग गरेको पाइन्छ । यि वस्तुहरू राख्नुका साथै देशविदेशमा घुम्ने विभिन्न आर्थिक उपार्जनका काम गर्ने, देखे सुनेका आधारमा यि वस्तुहरू आजको समयमा सामान्य आवश्यकता भित्र परेको कुरा पनि सहभागी अवलोकनको वेला यिनीहरूले बताए । यसबाट एकतर्फ आर्थिक संड्कट हुँदाहुँदै पनि विलासिताका वस्तुहरू प्रति पनि यिनीहरू आकर्षित हुँदछन् । यसरी हेर्दा साधारण जीवनयापन गर्ने कामी जातिको यि चिजहरू प्रति बढ्दो आकर्षणलाई हेर्दा सामाजिक परिवर्तनको सुचकको रूपमा लिन सकिन्छ ।

यस क्षेत्रका सबै कामी जातिको पेशागत रूप विश्लेषण गर्दा कृषि, ज्यालादारी र विष्ट प्रथा नै देखिन्छ । कृषि कार्यमा महिलाहरू सक्रिय रूपमा लाग्दछन् । खेतीपाती गर्दा बालीनाली लगाउने, गोडमेल गर्ने जस्ता काम प्रायः सबै जसो महिलाहरूले गर्दछन् । त्यसैले कामी जातिको समुदायमा हुने आर्थिक उत्पादनमा यिनीहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । पशुपालन गर्ने कार्यमा पनि महिला उत्तिकै योगदान पुऱ्याउँदछन् वा श्रमदान गर्दछन् । गोठका वस्तुभाउको सफाई रेखदेख, कुडोपानी, घाँसपात, सवैजसो कार्यहरू महिलाहरूले गर्दछन् । विष्ट प्रथामा पुरुषहरू भाँडा पिट्ने कार्य गर्दछन् भने महिलाहरू भाँडा विष्टकहाँ पुऱ्याउने तथा वाली उठाउने काम तथा आरन तताउने कोइला ल्याउने आदि काम गर्दछन् । यहाँका महिला ज्यालादारी गर्ने वा ज्यालामा गएको श्रीमानलाई उसको सेवागरी सहयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । यसरी प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा महिलाहरूको कामी समाजमा ठूलो भूमिका रहेको पाइन्छ ।

कुनै परिवारको आर्थिक अवस्था केही राम्रो हुनुमा उनीहरूको जमीनको मात्राले पनि फरक पार्दछ । खान पुग्ने परिवारमा महिलाहरूको योगदान बढी देखिन्छ । जुन परिवारमा खेतीपातीका आयस्ताले वर्ष दिनसम्म खान पुग्दैन त्यस्ता परिवारका महिलाहरूले ज्यालादारी गर्नुपर्ने बाध्यता भएकोले उनीहरूले पनि विपन्न अवस्थामा नै राखिन्छ । खेतीपातीका

आयस्ताले जसलाई खान लाउन पुग्दछ, उनीहरूका परिवारका महिलाहरूले केही सुविस्था पाउँछन् तर यहाँ यस्तो परिवार ज्यादै न्यून छ । त्यसकारण आर्थिक अवस्था केही राम्रो भएको परिवार भन्दा आर्थिक अवस्था नराम्रो हुने परिवारको महिलाहरूको आम्दानीको लागि बढी समय दिनुपर्दछ । महिलाहरू बढी समयसम्म पुरुषको तुलनामा खटेको पाइन्छ । यसरी महिला पुरुष क्रियाशील भएमा दुवैले आर्थिक उपार्जन गरी दैनिक जीवन संचालन गर्न सजिलो हुने देखिन्छ तर केही पुरुषहरू रक्सी खाने, अनावश्यक खर्च गरी हिड्ने भएकोले तिनीहरूको आर्थिक अवस्था दिन प्रतिदिन विग्रदै गएको पनि पाइन्छ ।

यहाँका केही महिलाहरूले गरगहना तथा पेवापातहरू महिलाहरूकै नियन्त्रणमा राखेका हुन्छन् तर परिवारमा आर्थिक संकट परेमा भने यिनीहरूको गरगहना, पेवा तथा दाइजोका चीजहरू धितो राख्ने तथा विक्रि वितरणसम्म पनि गर्ने गर्दछन् । परिवारको आर्थिक अवस्थालाई सन्तुलनमा ल्याउनमा कामी महिला तथा पुरुष विभिन्न समुहमा वचत गर्ने गरेका छन् । महिलाहरू आमा समूहबाट कारोवार गर्ने धेरै थोरै बचत गर्ने बानी बसाल्नु पनि राम्रो पक्षको रूपमा लिन सकिन्छ । यस गा.वि.स वडा नं. ३, डाँडागाउँमा महिलाले “प्रगतिशील महिला आमा” समूह खोली विभिन्न किसिमका सामाजिक तथा आर्थिक क्रियाकलापहरू गरेको पाइन्छ । वचत गर्ने क्षमता नभए पनि यिनी महिला तथा पुरुषले गरेको प्रयासलाई जनचेतनाको उपजको रूपमा लिन सकिन्छ र सामुहिक रूपमा भएपनि आर्थिक समस्याबाट पार पाउनको लागि यस्तो गरेको पाइन्छ ।

५.३ साँस्कृतिक अवस्था

यस अध्ययन क्षेत्रमा रहेका कामी जातिको साँस्कृतिक अवस्थालाई अध्ययन गर्दा तिनीहरूको जन्मदेखि मृत्यूसम्म गरिने विभिन्न संस्कारहरू, यिनीहरूले मान्ने चाडपर्वहरू, यिनीहरूको जिवीकोपार्जन र कामी जातिमा आएको परिवर्तन आदि बारेमा जानकारी लिइएको छ ।

५.३.१ कामी जातिका जन्मदेखि मृत्यूसम्मका संस्कार

वाना-३ डाँडागाउँका कामी जातिले जन्मदेखि मृत्यूसम्म विभिन्न संस्कारहरू मान्दै आएका छन् । ती संस्कारहरूको संक्षिप्त रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.३.१.१ जन्मसंस्कार

नवजात शिशुको जन्म हुनु कुनै पनि परिवारमा एउटा सुखद् समाचार हो । यसले शिशुको जन्मपश्चात् मृत्यु अगाडिसम्म गरिने विभिन्न संस्कारहरूलाई बुझाउँदछ । जन्मनु

सबैको लागि महत्वपूर्ण घटना हो । जन्मपश्चात् नै मानिसको यस संसारसँग सम्बन्ध स्थापित हुन्छ । कामी जातिमा जन्मपछि गरिने संस्कारहरू महत्वपूर्ण मानिन्छ । यस वाना गा.वि.स वडा नं. ३ डाँडागाउँका कामी जातिहरूको जन्मसंस्कारहरू यहाँका स्थानीय स्तरमा वसोवास गर्ने बाहुन-क्षेत्रीसँग मिल्दो जुल्दो छ । यस जातिमा वेथा लाग्नु भन्दा अगाडी सुत्केरी हुने महिलालाई हेरचाह गर्ने, तिनीहरूको स्वास्थ्य स्थितीको जानकारी लिने काम यस समुदायका पाका उमेरका महिलाद्वारा गरिन्छ । यो काम गाउँकै सुडेनीद्वारा गराइन्छ । बच्चा जन्मेपछि बच्चाको नाल काट्ने गरिन्छ । नाल काट्दा पहिला-पहिला हसियाले काटिन्थ्यो भने आजभोली सफा ब्लेडले काट्ने काम गरिन्छ । त्यसपछि बच्चालाई राम्रो सफा पानीले पखाल्ने काम गरिन्छ । यसरी पखाल्दा बच्चा सफा र स्वास्थ्य रहने विश्वास गरिन्छ । बच्चाको शरीरमा विविरा नहुने मान्यता राखिएको पाइन्छ । तर आजभोली स्वास्थ्यचौकी वा स्वास्थ्यकर्मीको प्रत्यक्ष निगरानीमा सुत्केरी गराउने हुनाले पखाल्ने भन्दा सफा कपडाले पुछेर बच्चालाई न्यानो राख्न थालिएको पाइयो । यिनीहरूले सुत्केरीलाई कुखुराको मासु भात खुवाउने गर्दछन् । भोलिलो कुखुराको मासु, भोलिलो पदार्थहरू खुवाइन्छ । यस्तो पदार्थले सुत्केरीको शरीर छिटो बलियो हुने मान्यता राखिएको पाइन्छ । सुत्केरीलाई काममा नलगाउने पानी छुन नदिने र यताउनी छुवाछुत गर्न नदिने गरिन्छ । किनकी सुत्केरी भएको अवस्थामा महिलालाई अशुद्ध मानिन्छ । सुत्केरीलाई ओसिलो ठाउँमा राखी आगो भउरोदिई बच्चा तथा आमालाई चिसो लाग्नवाट जोगाउने गरिन्छ । यस जातिमा सुत्केरी महिलालाई छिटो दरिलो बनाउनका लागि विभिन्न किसिमको पोषिलो खाना दिइन्छ ।

कामी समुदायमा नवजात शिशुको जन्मलाई खुसीको समाचारको रूपमा लिइन्छ । छोरा छोरी जन्मनुमा खासै भेदभाव नभएतापनि छोराको चाहाना भने पहिलो बच्चा छोरा नभएमा दोश्रो बच्चा छोरो होस् भन्ने मान्यता राखिन्छ । प्राकृतिक रूपमा नै नवजात शिशुलाई जन्मदिने जिम्मेवारी महिलाको हुन्छ । शिशुको जन्मपश्चात निर्वाह गरिने संस्कारहरूमा उनीहरूको भूमिका पनि परिवारका पुरूष सदस्यहरूद्वारा उचित मुल्याङ्कन गरिन्छ । केही कारणवश सुत्केरी महिलाले मृत बच्चाको जन्म दिएमा त्यस बच्चालाई रूख मुनी लगी गाड्ने काम गरिन्छ भने सुत्केरीलाई मासु लगायत पौष्टिक आहारहरू खुवाउने गरिन्छ । उक्त महिलाको स्वास्थ्यको उचित हेरचाह गरिएको पाइन्छ । छोरा र छोरीको संख्या हेर्दा प्रायः जसो कामी समुदायमा महिला तथा पुरूष तीनवटासम्म बच्चा बनाउने

चाहाना राखेको पाइन्छ । त्यसमा पनि धेरैले दुई छोरा भएको पनि पाइन्छ । तर वर्तमान समयमा छोरा छोरी प्रतिको भावना विस्तारै हटी दुई मात्र सन्तान बनाउने नव दम्पतीको सोंचाई भएको पाइन्छ । यो पनि यस समाजमा अर्को शैक्षिक चेतनाको कारणले गर्दा पनि भेदभाव कम भएको पाइन्छ ।

यसरी बच्चा जन्माएकी सुत्केरी महिलाको खानपानमा धेरै ध्यान पुऱ्याउँछन् । सुत्केरीलाई घरमा बनेका चिजवस्तु छुन दिइँदैन । बच्चाको जन्मेको ६ दिनको दिन छैठी गर्दछन् र बच्चा जन्मेको ९ दिनमा सुत्केरी तथा अन्य परिवारले न्वाइँध्वाई गर्ने घर लितपोत गरी सरसफाई गर्ने र ११ दिनको दिन न्वारन गरी शुद्ध भान्जाद्वारा विधिपूर्वक हातमा धागो बाधी चामलको टिका लगाएर गाईको गहुँत छर्केपछि सुत्केरी चोखिने चलन छ । न्वारन गर्दाको दिन आफ्नो आफन्तहरूलाई बोलाई जाँडरक्सी मासु लगायतका अन्य परिकारहरू खुवाउने र रमाईलो गर्ने गर्दछन् ।

प्राकृतिक रूपले नवजात शिशुलाई जन्मदिने महिलालाई खानपिनमा विचार पुऱ्याउनु पर्दछ भन्ने मान्यता यहाँका उत्तरदाताहरूको पाइन्छ । सुत्केरीलाई खानामा ध्यान दिने ९ दिनपछि सुत्केरी र घरको अन्य सदस्यले न्वाइँध्वाई गर्नाले यिनीहरूले स्वास्थ्यमा पनि ध्यान दिएको पाइयो । गाईको गहुँतले सुत्केरीलाई चोख्याउने गर्नाले घर शुद्ध हुने र भुतप्रेत, पिचाशको डर नहुने यिनीहरूको मान्यता पाइयो ।

५.३.१.२ नामाकरण

बच्चा जन्मेपछि उसको नामाकरण गर्नुपनि एउटा महत्वपूर्ण संस्कार हो । यस संस्कारलाई न्वारन पनि भन्ने गरिन्छ । कामी जातिको नामाकरण गर्न विधि अन्य जातिको भन्दा भिन्नै किसिमले गर्दा कामी जातिको आफ्नै पुरोहित हुने गर्दछ । पुरोहितलाई बाहुन भनिन्छ । कामी समाजमा बच्चा जन्मेको कति दिनपछि यो संस्कार गर्ने भन्ने कुरामा एकरूपता भने छैन । बच्चा जन्मेको ११ दिनसम्ममा नामाकरण भन्ने कार्य हुने गर्दछ । सामान्यतया छोरीको ९ दिन र छोरोको ११ दिनमा यो कार्य गरिन्छ तर यस्तो कार्य चाडो गर्नाले कही अन्य कार्यमा सहयोग पुग्ने र चाँडो गर्नुपर्ने भएमा छोराको ५ दिनमा र छोरीको ३ दिनमा पनि यस्तो नामाकरण गर्ने कार्य गर्न सकिन्छ । प्राय गरेर नामाकरण गर्न कार्यमा ज्वाँई भान्जा नै पुरोहित बन्ने चलन छ । भान्जा र ज्वाँईले लेखपढ नगरेको भएमा अन्य जान्ने सुन्ने मानिसलाई बोलाई टिकाटालो गरी जन्म संस्कार गराउने गर्दछन् । पुरोहितद्वारा जन्मकुण्डली लेखाएर राख्ने चलन यि जातिमा प्रचलित छ । नामाकरण गरेपछि

पुरोहितलाई आफू सक्दो दान-दक्षिणा दिने चलन पनि कामी जातिमा रहेको छ । न्वारन गर्दा आ आफ्नै जातको ब्राह्मण पुरोहितले हिन्दूधर्म अनुसार हम हाल्ने काम गर्दछन् । कामी जातिका मानिसहरू हिन्दु धर्म मान्ने हुँदा यस्तो नामाकरण संस्कार सम्पन्न नहुँदासम्म अछुत मानिन्छन् सुत्केरीलाई तामाको भाँडो तथा पानी छुन दिइँदैन ।

नामाकरण गर्ने दिन चेलीबेटीलाई बोलाइन्छ साथै सुत्केरी भएको वेलामा मद्दत पुर्याउने महिला (सुडेनी)लाई बोलाई आफ्नो गक्ष अनुसार लुगाफाटो साथै पैसा दिने चलन पनि रहेको छ साथै उनीहरूलाई भोजन पनि गराउने गर्दछन् । यस जातिमा पनि नवजात शिशुलाई ब्राह्मण क्षेत्री जातिमा जस्तै अछुत मानिँदैन तर सुत्केरी महिलालाई त अछुत मानिन्छ । सुत्केरीलाई अछुत मान्नुको पछाडि उक्त महिलामा हुने फोहोरपन र त्यसबाट वचनको लागि यस्तो गरेको पाइन्छ । आफ्नो इच्छाअनुसार २ देखि ११ दिन सम्ममा यो संस्कार गर्न पाउनु स्वतन्त्रताको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । यसरी वाना ३ डाँडागाउँका कामी जातिले नामाकरण संस्कारलाई सम्पन्न गरेको पाइन्छ ।

उत्तरदाताको दृष्टिकोणमा नामाकरण गर्नु भनेको बच्चाको बाबुको पहिचान हुने भएकोले यो संस्कार अति महत्वपूर्ण रूपमा लिएको पाइन्छ । बच्चाको नामाकरण जन्मकुण्डली अनुसार गर्नाले बच्चाको भविष्यमा हुने सम्भावनाको बारेमा थाहा पाउन सकिन्छ । यससंस्कारबाट नै नवजात शिशुले नाम दिइने हुनाले यसको आफ्नो छुट्टै किसिमको औचित्य रहेको पाइन्छ ।

५.३.१.३ व्रतबन्ध

छोराको नामाकरण र पछि गरिने कामी जातिको महत्वपूर्ण संस्कार व्रतबन्ध हो । यस संस्कारले बालकको भौतिक तथा सामाजिक विकासको महत्वपूर्ण अवसर मान्दछन् । यस संस्कारपछि मात्र आमा वुवाको काजक्रिया गर्ने काम सामाजिक रूपमा मान्य हुन्छन् । व्रतबन्ध कार्यमा मामाको भुमिका महत्वपूर्ण हुने गर्दछ । व्रतबन्धको दिन भन्दा केही दिन अगाडि निम्तो गरे पनि यसको अधिल्लो दिन वा सोही दिन मामालाई घरमा बोलाएर मिठामिठा परिकारहरू खुवाइन्छ । उक्त दिन मामाले भान्जाको कपाल काट्न छुरा लगाउनु पर्दछ र सो बेला आफू सक्दो एकसरो कपडा उपहार स्वरूप किनी दिनुपर्दछ । कपाल काटेपछि नुहाई नयाँ कपडा लगाउने चलन छ । त्यसपछि पुजा गरी विश्वकर्माको आरधना गर्दा चुडाक्रम गरिन्छ । सामान्यतया यति वर्षमा गर्ने भन्ने मान्यता नभए पनि प्रायः आठ

वर्ष देखि १५ वर्ष वा विवाह पुर्व गर्ने गरिन्छ । विवाह अगाडिनै गर्ने भएपनि कसैकसैले विवाह पश्चात पनि गरेको पाइन्छ । ब्रतवन्ध नगरेसम्म उनीहरूले काजक्रिया गर्न पाइँदैन ।

ब्रतवन्धको दिन आफ्नो नातेदारहरू साथै इष्टमित्रहरूलाई बोलाइन्छ । मामाले कपाल काटीसकेपछि, मामाको तर्फबाट ल्याएका सामानहरू आँगनमा राखि उक्त बच्चालाई (जौगो) पूजामण्डपमा ल्याइन्छ । आमाले फुल प्रसाद वनाउँछिन् र टिका लगाई सक्दो दक्षिणा दिने प्रसादहरूलिने गरिन्छ । चुडाक्रमै गर्दा काटेको कपाल सुरक्षित राखी नदी वा खोलामा वगाईदिने चलन छ ।

चुडाक्रम सिद्धिएपछि भोजन गर्ने गरिन्छ । राँगो, बोका, पाठीको मासु चिउरा, भात तथा विभिन्न किसिमका तरकारीहरू, जाँड र रक्सी आदि सहित वेवस्थित भतेर चल्दछ । यस्तो भोजमा सर्वप्रथम मामा त्यसपछि चेलीबेटी र ब्राह्मण, र अन्त्यमा आफ्ना इष्टमित्र र गाउँघरका दाजुभाईलाई भोज खुवाइन्छ । यस्तो भोजमा आउने पाहुनाहरूले कुमारलाई आफू सक्दो दक्षिणा वा उपहार दिने गरेको पाइन्छ ।

भोजन समारोह सिद्धिएपछि नाचगान गरिन्छ । यस्तो कार्यले फजुल खर्च बढाएको कारण यो प्रथालाई ओभेलमा पारिएको कुरा एक स्थानीय वृद्धिजीवी मध्येका एक रुद्रबहादुर विश्वकर्माको राय छ । अन्त्यमा मामालाई घरबाट विदाई पश्चात यो संस्कार पुरा भएको मानिन्छ । यो संस्कार कामी जातिको परम्परागत संस्कारको रूपमा मनाइन्छ ।

यस संस्कार सम्पन्न गर्नका लागि मामाको उपस्थिति चाहिने साथै दिदी बहिनी वा कन्या केटीले कपाल थाप्नु पर्ने चलन भएकोले आफ्ना कुटुम्बलाई नजिक ल्याउन सहयोग गर्दछ । यस संस्कारबाट मावली प्रतिको आदरका रूपमा लिन सकिन्छ । घर र मावलीको सम्मान गरेको पाइन्छ ।

चुडाक्रम आफ्नै जातीय परम्पराबाट हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता यहाँका उत्तरदाताको मत पाइयो । यो संस्कारलाई आफ्नै शैलीमा नगरेमा आरोग्य देवता विश्वकर्मा रिसाउने र अनिष्ट हुन सक्ने विचार तिनीहरूको थियो ।

५.३.१.४ विवाह संस्कार

विवाह संस्कार हिन्दू समाजमा महत्वपूर्ण संस्कार मानिन्छ । यही संस्कारबाट मानिएको यथार्थ जीवनयापनको रूप शुरू हुन्छ । हिन्दू धार्मिक परम्परा अनुसार विवाह संस्कारले स्त्री र पुरुषको मिलनमात्र नभई यो धार्मिक मान्यतामा आधारित भई गरिने

संस्कार हो । हिन्दू समाजमा विवाह गरी आफ्नो वंशलाई जोगाउन छोरा जन्माउनु अनिवार्य मानिन्छ । यदि पुत्र नभएमा कुनै पापवाट मुक्त हुन अष्ट्यारो पर्दछ ।

वाना ३ डाँडागाउँका कामी जातिको विवाह हिन्दु रिति अनुसार नै सम्पन्न गरिन्छ । यिनीहरूले आफ्नो जातीय कन्यासँग विवाह गर्ने चलन छ र अर्को गोत्र वा कुटुम्बसँग पनि विवाह गरिन्छ, तर अन्य दलित जाति मान्छेसँग यिनीहरूको विवाह हुँदैन । यहाँका कामी जातिको संस्कार बाहुन, क्षेत्री र अन्य जातिसँग मिल्नजाने भएकोले पनि यिनीहरूको विवाह संस्कार बाहुन क्षेत्रीको जस्तै किसिमले हुन्छ । विवाह गर्ने क्रममा सबभन्दा पहिला केटापक्षले केटी पक्षकहाँ केटी माग्न जान्छन् । केटी पक्ष यदि दिन मञ्जुर भएमा विश्वासको लागि ठेकी लगाउने प्रचलन रहेको छ । ठेकी लगाउने कार्य कामी जातिको विवाहको लागि गरिने अति संवेदनशील कार्य हो । ठेकी लगाउँदा केटा पक्षले केटी पक्षकहाँ रक्सी, कुखुरा मासु आदि लगेर दिनु पर्दछ । यसरी ठेकीको समान स्वीकार गरिसकेपछि विवाहको टुङ्गोलागि सकेको मानिन्छ र विवाह कार्य सुरु हुन्छ । कामी जातिमा ठेकी लगाएकी केटी अन्यत्र पोइल गएमा केटाले जारी लिन पाउँदछ भने केटी विवाह नगरे केटालाई सामाजिक बहिष्कार पनि गर्ने परम्परा रहेको छ । यसरी ठेकी प्रथाले केटा केटीलाई वैवाहिक बन्धनमा बाँधी आफ्नो समय मिलाएर साइत जुराएर विवाह गर्ने प्रचलन छ ।

विवाह कार्य गर्ने लगनको दिन दुलाहाको घरवाट दुलही लिन केटीको घरमा केटा, पक्षले बाजागाजा सहित जन्ती जाने गर्दछन् । केटीको घरमा गइन्छ र त्यहाँ जन्ती पक्षले केटीलाई औँठी लगाईदिन्छन् र बनाइएको विवाह मण्डपमा पुजा गरी केटाले केटीलाई सिन्दुर राख्ने, लगन गाँठो, गोडा धुवाउने, जुठो खुवाउने आदि गरी विवाह हुने गर्दछ । जुठो खुवाउँदा केटाले केटीलाई केही रूपैया पैसा दिने प्रचलन यो जातिमा रहेको छ । साथै केटाले दुलहीलाई कपडा, गहना दिने प्रचलन छ भने दुलही पक्षले आफूसक्दो दक्षिणा र सरसामान दिने प्रचलन छ । दुलहीलाई केटाको घरमा ल्याएर जुवा खेलाउने र दुलाहाले दुलहीलाई केही रूपैया पैसा दिने चलन यो जातिमा रहेको छ । त्यसै गरी केटाले दुलहीलाई केही कपडा र गहना लैजान पर्ने र दुलही पक्षले आफु सक्दो दक्षिणा र सरसामान दिने प्रचलन रहेको छ । यि कार्य सिद्धिएपछि केटीको बुवा वा दाईले कन्यालाई डोली, घोडामा वा गाडीमा चढाईदिइ दुलाहाको घरमा लैजाने र विधिपूर्वक दुलाहाको घरमा भित्राएपछि विवाह संस्कार सम्पन्न भएको मानिन्छ ।

विवाह संस्कार नभई नहुने एक महत्वपूर्ण संस्कारको रूपमा लिइन्छ । यिनीहरूको विचारमा यो संस्कार पछि मानिस यर्याथ जीवनको सुरूवात हुन आउँदछन् । धार्मिक मान्यताको सार्थ यो एक पुरुष र स्त्री दुवैको मिलनको रूपमा लिइन्छ । यिनीहरूको विवाह संस्कार धार्मिक मान्यता अनुसार ठेकी लगाउने परम्परालाई निकै जटिल र संवेदनशील परम्परा मान्दछन् । किनकी ठेकी लगाएकी केटी अन्यत्र पोइल गएमा केटाले जारी लिन पाउने र केटी विवाह नगरे केटालाई सामाजिक बहिस्कार गरिने प्रचलन रहेको छ । केही उत्तरदाताले ठेकी लगाउँदा अनावश्यक खर्च हुने भएकोले केटा र केटीको सहमतिमा हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राखेका छन् ।

विवाहपछि दम्पतिसँग बस्ने र एक अर्कालाई मन परेन भने छुट्टा छुट्टै बस्न सक्दछन् । केटीलाई मन नपरेमा अन्य केटासँग पोइल जाने प्रचलन बढी रहेको पाइन्छ । यो जातिमा अन्य विवाहहरू जस्तै मागी विवाह, प्रेम विवाह, जारी विवाह, चोरी विवाह, अन्तरजातीय विवाह, पुनः विवाह संस्कार सम्पन्न गरेको पाइन्छ । मागी विवाहमा केटा केटीको आमा बुवामार्फत आफ्नो छोरा छोरीलाई योग्य जोडी खोजेको पाइन्छ । यो कार्यमा आफ्ना इष्टमित्र र नातेदारको पनि ठूलो भूमिका रहेको पाइन्छ । एउटै गोत्रमा यस जातिले विवाह गर्दैन । यो समुदायमा विवाहको ३ रात वा १६ रातपछि दुलाहा दुलही माइतमा जाने प्रचलन रहेको पाइन्छ । यसरी विवाह संस्कार सम्पन्न गर्ने गरेको पाइन्छ । प्रेम विवाहमा केटा केटीको मञ्जुरीले गरिने विवाह भएकोले यसमा घर परिवारको सहमती कम भएको पाइन्छ । केटा पक्षका लागि यो विवाह असजिलो हुन्छ । केटाले आफ्नो परिवार र अन्य नातेदारले टिका लगाई विवाह गर्ने गरिन्छ । जारी विवाह फकाई, फुलाई र र सम्भाईमा भर पर्ने भएकाले पूर्ण रूपमा केटीका तर्फ केन्द्रीत रहन्छ । फकाउने कार्य समान्यतया केटीहरूलाई नै गरिन्छ । जारी विवाहमा केटीलाई श्रीमानको चित्त नबुझेमा, लोग्ने, मरेर विधुवा भएका महिलाहरूले लोग्ने स्वास्नी बीच भै भगडा भएका दम्पतिहरू र उमेर छिप्पिएका केटाकेटी, श्रीमति बीच भै भगडा भएका, श्रीमति मरेर वा पोइल गएपछि एकलै भएका पुरुषहरू र विभिन्न कारणबाट एकलै भएका वा समयमा विवाह नभएका महिला तथा पुरुष बीच यो विवाह गरिन्छ । यो विवाहमा मध्यस्तकर्ताको भूमिका महत्वपूर्ण रहन्छ । चोरी विवाह केटाले केटीलाई जवर्जस्ती उठाएर आफ्नो घरमा लैजान्छ र श्रीमति बनाउँदछ । सामान्यतया घाँसपात मेलापर्व तथा जात्रा आदिबाट केटीलाई उठाउँछन् । यो विवाह भए पनि पछि प्रेम विवाहको जस्तो ३ दिनमा माइतीकहाँ थाहा दिन जाने जसलाई

सोधनी भनिन्छ । उनीहरूकै भाषामा ढोग्वेट माग्न जाने, ढोग्वेट दिने, जन्ती बोलाउने त्यस्तै आदि प्रक्रियाबाट विवाह पूरा गरिन्छ । यस्तो विवाह महिला को स्वीकृति विना वा चाहना नै विवाहको प्रकृत्यामा लगीन्छ । यस्तो विवाहबाट सन्तुष्ट हुन नसके महिलाहरू पुनः अर्को विवाह गर्दछन् ।

अन्तरजातीय विवाहलाई प्रेम विवाहको उत्कृष्ट नमूनाको रूपमा लिइन्छ । कामी समाजमा कामी जातिको पुरुषले अरू जातिको महिलासँग र कामी महिलाले अरूजातिको पुरुषसँग गरिएको विवाहलाई यस प्रसङ्गमा अन्तरजातीय विवाह भनिएको छ । कतिपय कामी पुरुषले मगर्नी, क्षेत्रीनी, नेवानी आदि श्रीमति ल्याएका छन भने कतिपय कामी महिलाले राई, तामाङ्ग, नेवार, सुनार त्यस्तै अन्य जातिसँग विवाह गरेका छन् । यो समाजमा केटाकेटीलाई सामान्यतया आफ्नो जीवनसाथी चयन गर्ने स्वतन्त्रता हुन्छ । गल्लीले असल, जीवनसाथीको चयन हुन नसकेमा जीवनभर पछुताएर बस्नुपर्ने अवस्था छैन । केटीले विवाह गरेको केटा असल नभएका उसले मनपरेको मिल्दो केटा खोजी विवाह गर्न सक्दछे । विधवा विवाहलाई पनि यस जातिको सकारात्मक पक्षको रूपमा लिन सकिन्छ । श्रीमान्को मृत्यु भएकी विधुवा महिलाले चाहेमा अर्को जीवनसाथी रोजेर विवाह गर्ने चलन छ । पोइल लाग्ने र आफ्नी स्वास्नी जोसँग पोइल गएकी छ उसँग जारी खर्च लिन पाउँदछ । यसरी यस वाना ३, डाँडागाउँका कामी जातिले आफ्नो विवाह संस्कार सम्पन्न गर्ने गरेको पाइन्छ ।

५.३.१.५ मृत्यूसंस्कार

मृत्यूसंस्कार हिन्दू समाजमा पनि एउटा महत्वपूर्ण संस्कारको रूपमा लिइन्छ । चैनपुर ३, डाँडागाउँका कामी जातिले पनि यो संस्कारलाई बाहुन, क्षेत्रीले जस्तै गरी सम्पन्न गर्ने गर्दछन् । अर्थात् यस संस्कारलाई हिन्दू विधि अनुसार नै गरिन्छ । यदि मृत्युसंस्कार राम्रोसँग गरिएन भने मृतआत्मा भूत पिचाश आदि भएर दुःख दिन्छ, भन्ने यहाँका कामी जातिको धार्मिक मान्यता रहेको पाइन्छ । यस डाँडागाउँ भूवनपानीका कामी समुदायमा कोही मानिसको मृत्यु भयो भने गाउँका मानिसहरू मृत्यु भएको घरमा जम्मा हुन्छन । कात्रो र पाट ल्याएर लासलाई बेर्दछन् । हरियो बाँसको खाट बनाई त्यसमै लासलाई बाँधिन्छ । सबै दाजुभाईलाई खबर गरी लाशलाई आफ्नो लाशलाई जलाउने मसान घाटमा लैजान्छन् र कर्म चलेको भए त्यसलाई जलाउने र कर्म नचलेको भए गाड्ने गरिन्छ । यस जातिमा उमेरको आधारमा कर्म चलेको नचलेको निर्धारण गरिन्छ । विवाह नभएकी केटी र ब्रतबन्ध भएको केटालाई कामी जातिले कर्म नचलेको निर्धारण गरिन्छ । विवाह नभएकी केटी र

ब्रतबन्ध नभएको केटालाई कामी जातिले कर्म नचलेको मान्ने गर्दछन् । यहाँका कामी जातिले लाशलाई शंख बजाएर मसानघाटमा लैजान्छन् र लाशलाई जलाउने काठमा चिता बनाएर त्यसैमाथि राखी, अंजुली पानी दिइ कपडाहरू भिकेर दाहसंस्कार गर्दछन् । दाहसंस्कार गरिसकेपछि छोरो किरिया बस्नु पर्दछ । यदि छोरा छैन भने नजीक नाता पर्ने व्यक्ति किरिया बस्नु पर्दछ । मलामीलाई खाजा खुवाई किरियापुत्रीसहित घर फर्किन्छन् । यसरी किरिया बस्दा १३ दिनमा चोख्याउने चलन छ । किरिया बस्ता किरियापत्रिलाई दिनको एकपटक पधेरोमा लागि आफ्नो भान्जाले कुश तिल दिने र नुहाई खाना बनाएर खानु पर्दछ । यसरी जुठो परेको बेला कसैले ३ दिनमा, त कसैले ९ दिन सम्म नजिकको दाजुभाइले नून बार्ने चलन छ । आफन्त इष्टमित्रहरू फलफुल चामल, चिनी, घिऊ, कागती, अदुवा, लिएर भेट्न आउने चलन छ । मृतकको सुद्धिको दिनमा सम्पूर्ण मलामी र इष्टमित्रहरूलाई बोलाई जाँड रक्सी मासु, समेत खाना खुवाउनु पर्दछ ।

यसरी कामी जातिले गर्ने मृत्युसंस्कार हेर्दा यो जातिले समाजमा उपल्ला जाति मानिएका बाहुन, क्षेत्रीले गर्ने सबै संस्कारलाई मान्ने गर्दछन् । हिन्दू विधि अनुसार नै सबै संस्कार पूरा गर्ने गर्दछन् । यिनीहरूले पनि हिन्दू धर्म नै अवलम्बन गर्दछन् । यसरी हेर्दा यो जाति अन्य जाति भन्दा फरक देखिँदैन ।

उत्तरदाताको दृष्टिकोणमा मृत्युसंस्कार महत्वपूर्ण संस्कार भएकोले आफ्नै विधि अनुसार हुनु पर्दछ भन्ने यिनीहरूको आफ्नै मान्यता पाइन्छ । यो संस्कारलाई राम्रोसँग गरिएन भने मृतआत्माले दुःख दिने विश्वास रहेको पाइन्छ । मृत्यु संस्कार गर्दा सम्पूर्ण आफ्ना दाजुभाइ, इष्टमित्रले भोज भतेर गर्नु पर्दछ । यसरी भोजभतेर नगरेमा मरेको मृत आत्माले सुख नपाउने दुःख पाइ नरकलोमा रहिरहने भन्ने यहाँको उत्तरदाताको विश्वास रहेको पाइन्छ । साथै मृत्युसंस्कार गर्दा शुद्ध नहुन्जेलसम्म कुनै किसिमको देवकार्य गर्न नहुने यहाँको उत्तरदाताको मत रहेको पाइन्छ ।

५.३.१.६ कामीजातिले गर्ने पूजा संस्कार

वाना ३ डाँडागाउँका कामी समुदायमा विभिन्न देवी देवताको पूजा आजा गर्ने गरेको पाइन्छ । यिनीहरूले पनि हिन्दू धर्म अवलम्बन गर्ने भएकाले यस धर्मको मान्यता अनुसार ३३ कोटी देवीदेवता अस्तित्वमा भएको किँम्बदन्ती छ । ती देवी देवताको पूजाआजा चार जात छत्तीस वर्णमा विभाजित नेपाली समाजका विभिन्न समुदायहरूले गर्ने गर्दछन् ।

यो अवस्थामा पर्ने शूद्र जाति पनि एक हो । यहाँका उत्तरदाताको मत अनुसार निम्न देवी देवताको पूजा आज गरिएको पाइन्छ ।

क दुर्गा पूजा

बडा दशैंको अवसरमा देवीलाई भवानीको रूपमा पूजा गर्ने चलन कामी समाजमा सबैतिर पाइन्छ । नवदुर्गा शुरू भएपछि यहाँका कामीहरूले आफ्ना पेशागत समानहरू सबै एकै ठाउँमा जम्मा गरी दुर्गा देवीको पूजा आराधना गर्दछन् । दुर्गा अवधि भर आफ्ना पेशागत काम काज गर्दैनन् तर कसै कसैले नवमी र अष्टमी दुई दिन काम नगर्ने गरेको पाइन्छ । यसरी दुर्गा थाप्दा कुविन्डो वा घिरौलालाई बली मानी काट्ने चलन पनि छ । नवमीको दिनमा घरमा दुर्गा पूजा समाप्त गरी यहाँको नजिकै रहेको मन्दिर, सिद्धकाली, मनकामनामा रहेको दुर्गा मन्दिरमा गई पूजाआजा गर्ने गरेको पाइन्छ । यसरी यहाँका कामी जातिले दुर्गा पूजा सम्पन्न गर्ने गर्दछन् ।

ख नाग पूजा

कामी जातिले वर्षको दुई पटक नागको पूजा गर्दछन् । नागपञ्चमी तथा श्री-पञ्चमीमा मात्र यो पूजा गर्ने गरेको पाइन्छ । नेपाली समाजको प्रत्येकजाति-जनजातिहरूमा नागलाई विभिन्न रूपमा पूजा गर्ने चलन छ । नागका सम्बन्धमा अनेक किम्बदन्ती तथा आख्यानहरू पाइन्छन् । विशेषतः नागदेवता रिसाएमा अनवृष्टि हुन्छ जिउ सुनिने र आँखा दुख्ने जस्ता रोग लाग्दछन् भन्ने जस्ता कुराहरूको विश्वास गरिन्छ । नागदेवतालाई घरको ढुकुटीको रक्षकको रूपमा पूजा गर्ने चलन पनि छ । यसरी विभिन्न रूपमा नेपाली समाजमा नागपूजा सम्पन्न गरिन्छ ।

यहाँको कामी समुदायमा नागपूजाको दिन प्रत्येक घरको ढोकामा नागको फोटो टाँस्ने गरिन्छ । नागको फोटो ढोकामा टाँस्नाले घरमा सम्पूर्ण सदस्यहरूको रक्षा गर्ने, घरभित्र पिचास, वायु, राक्षस र खराब तत्व नपस्ने मान्यता वा अन्धविश्वास रहेको पाइन्छ ।

ग कूलदेवताको पूजा

हिन्दू समाजमा कूलदेवताको पूजा सबभन्दा ठूलो पूजा मानिन्छ । किनकि आफ्नो कूलले आफ्नो रक्षा सधैं गरिराखेका हुन्छन् भन्ने विश्वास गरिन्छ । त्यस्तै गरी कामी जातिले कूलदेवताको पूजा पनि गर्ने गर्दछन् । यहाँका कामी जातिको कूल पूजा सबैभन्दा ठूलोको रूपमा मानिन्छ । यिनीहरूको कुलदेवताको पूजा अचम्म किसिमको छ । यिनीहरूले कुलदेवताको पूजाको लागि जेठाजु र बुहारी दुबै जनाले काठको कोलमा जेठाजुले लुङ्गी र

बुहारीले सारी मात्र लगाएर तोरी पेल्ले गर्दछन् । यहाँ बसोवास गरिरहेका कामी परिवारका सबै भाइहरू मिली मङ्सिर पूर्णिमाको दिन बोका काटेर एक दिनमात्र मनाउँछन् । यिनीहरूले आफ्नो कूलदेवतालाई 'मस्टो' रूपमा मानेर यही मस्टो कूलदेवताको पूजा गर्ने गर्दछन् । यसरी कूलदेवताको पूजा गर्दा आफ्ना सम्पूर्ण आफन्तहरूलाई बोलाई भोज भतेर गरी रमाइलोसँग कूलदेवताको पूजा वा आरधना गरिन्छ ।

घ अन्य देवीदेवताका पूजा

वाना ३, डाँडागाउँका कामीले माथि उल्लेखित पूजाहरू बाहेक अन्य देवी देवताको पूजा गरेको पाइन्छ । यिनीहरूले पूजाहरूमा शिवपार्वतीको पूजा सत्यनारायणको पूजा, वनदेवताको पूजा, विश्वकर्मा पूजा, भाँक्रीपूजा आदि पर्दछन् । यी पुजाहरू बाहेक अन्य जातिका हिन्दूहरूले गर्ने पूजाहरूमा पनि यहाँका कामीहरू सामेल हुन्छन् ।

५.३.२ कामीहरूले मान्ने चाडपर्वहरू

हिन्दू परम्परा अनुसार उच्च जात मानिएका बाहुन, क्षेत्रीहरूले मान्ने गरेका चाडपर्वहरू यहाँका कामी जातिले पनि मान्ने गरेको पाइन्छ । उत्तरदाताको मत अनुसार यहाँका कामी जातिले मान्ने गरेको चाडपर्वहरूलाई निम्नानुसार यहाँ उल्लेख गरिएको छ ।

क दशैं

हिन्दू धर्मावलम्बीहरूले मान्ने चाडहरूमध्ये दशैं महान चाँड हो । कामी जाति पनि हिन्दू धर्म मान्ने दलित जाति भएकोले यो चाड यिनीहरूले रमाइलोसँग मान्ने गर्दछन् । अन्य दिनमा दुःखकष्ट गर्नु परे पनि यो चाडको बेला फूलपातीको दिनदेखि कोजाग्रत पूर्णिमासम्म रमाइलो गरी आन्नदसँग बस्दछन् । यिनीहरू उपल्लो जाती सहरनै दशैंको दिनदेखि पूर्णिमासम्म टीका लगाउने गर्दछन् । यसरी नवदुर्गा भवानीको पूजा गरी आफ्नो आरनका सामानहरूको पूजा गर्ने चलन छ । यहाँका कामीहरू मन्दिरमा गई आफूले दुर्गा भवानीसँग आफ्नो मनोभावना पूरा गर्न भाकल गरेको भए अष्टमी, नवमीमा भाकल (कोट मन्दिरमा) चढाउने गर्दछन् । यसरी यिनीहरूको दशैंको समयमा आफ्नो पेशागत काम लगायत सम्पूर्ण काम छाडेर धुमधामसँग दुर्गा भवानीको पूजा गर्ने गर्दछन् ।

ख तिहार

हिन्दूहरूको दशैं पछिको मुख्य चाड तिहार हो । तिहार दशैं पछिको मुख्य चाड भएकोले हिन्दूहरूले यस चाडलाई पनि धुमधामसँग मान्ने गर्दछन् । तिहारमा यहाँका कामी जातिहरूले देउसी-भैलो खेल्ने, जाँड, रक्सी खाई घुम्ने र आफ्ना दिदी बहिनीको हातबाट

टीका लगाउने प्रचलन छ । दिदीबहिनीले टिका लगाइदिएपछि आफू सक्दो दान दक्षिणा लत्ताकपडा समेत दिने चलन छ । तिहार ५ दिनसम्म कामी जातिले पनि उत्साहका साथ मनाउने गर्दछन् । तिहारको समयमा कोही बाहिर गएका छन् भन्ने पनि विदा मिलाएर आफ्ना दिदी बहिनीको घरमा टीका थाप्न आउँछन् र मादल बजाई देउसी-भैलो खेल्दछन् ।

ग चैते दशैं

हिन्दू मान्यता अनुसार दशैँलाई ठूलो दशैं र चैते दशैँलाई सानो दशैँको रूपमा मनाउने गरिन्छ । यहाँका कामी जातिले पनि यो चाड निकै धुमधामसँग सम्पूर्ण कामहरू छोडी मनाउने गर्दछन् । यस चाडमा आफ्ना वरपरका देवी देवताको नाउँमा वली वा “पञ्चवली” भाकल गर्दछन् । पञ्चवलीमा राँगा, बोका, भेडा, हाँस र कुखुरा पनि चढाउने गर्दछन् ।

घ तीज

हिन्दू महिलाहरूले मान्ने गरेको हरितालिका (तीज) कामी जातिका महिलाहरूले पनि मान्ने गर्दछन् । विवाह भएका दिदी बहिनीहरूलाई दाजुभाइले गएर आफ्नो घरमा ल्याई तीजको दर खुवाउने गर्दछन् । यस चाडमा कामी जातिका महिला पुरुष दुवै जना मिली मादल बजाउने र नाच्ने गाउने काम गर्दछन् । तर तीजको पूजा तथा पञ्जमीको पूजा यहाँका कामी जातिका महिलाहरूले गर्ने गरेको पाइँदैन ।

ङ कृष्णाअष्टमी

हिन्दूहरूका महान भगवान कृष्णको जन्म दिन भएकाले गर्दा यहाँका कामी जातिहरूले पनि कृष्णको पूजा आरधाना गरी मनाउने गर्दछन् । यस दिनमा यहाँका कामीहरूले असारे गीत गाउँदै नाचगान गरी मनाउँदछन् ।

५.३.३ कामी जातिको जीविकोपार्जन

पहिलेदेखि निरन्तर रूपमा चलिआएका संस्कृतिलाई मान्ने प्रचलन हाम्रो समाजमा अभै पनि कायमै छ । समाज यी प्रचलित संस्कृति र मान्यताबाट नै संचालित भएको पाइन्छ । त्यसैगरी कामी जाति पनि प्रचलित मान्यता र अवधारणाबाट अलग रहन सकेको देखिँदैन । यस जातिले पनि आआफ्नै प्रकारको धर्म र संस्कृतिको पालना गरिरहेको पाइन्छ ।

यस क्षेत्रमा बस्ने कामी जातिको जनजीवन सामान्य किसिमले चलिरहेको छ । यहाँ विभिन्न जात जाति भए तापनि एक अर्का प्रति मित्रवत व्यवहार गर्ने गरेको पाइन्छ । यहाँ एक जातिले अर्को जातिलाई सधैं सहयोग गरी राखेका छन् । जातीय विभेदको कारणले गर्दा

यहाँ कहिल्यै भगडा र कलह भएको छैन । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ र मूलुकी ऐनले यि जातिलाई समानताको हक प्राप्त गरेको भएता पनि यहाँ त्यसको खासै प्रभाव छैन । नेपालको अन्तरिम विधान २०६३ ले पनि छुवाछुतलाई दण्डनीय अपराधको रूपमा लिएको छ । तर यो कानूनको प्रभाव यहाँ नगण्य रहेको पाइन्छ ।

यहाँ छुवाछुत प्रथा यथावत नै छ । यहाँ बाहुन, क्षेत्री र अन्य जातिका मानिसले कामीलाई घर भित्र बस्न दिँदैनन् । नयाँ पुस्ता जो स्वदेश तथा विदेशमा बस्ने, नोकरी गर्ने भएकोले केही मात्रामा भएपनि चेतनाको विकास हुँदैछ । यहाँ परम्परागत रूढीवादीले जरा गाडेको पाइन्छ । यहाँ कोही मानिस विरामी पर्दा धामी भाँक्रि बोलाउने, आखत हेराउने, कुखुरा, बोका, राँगा बली चढाउने गरिन्छ । विधुवा, गरिव र दुःखी महिलालाई बोक्सीको आरोप लगाउने गरिन्छ । तर आज भोली केही मात्रामा भएपनि चेतनामा वृद्धि भएको पाइन्छ । त्यसैले गर्दा बच्चालाई खोप लगाउन लैजाने, आफू विरामी परेमा मेडिकल वा अस्पतालमा डाक्टरलाई देखाई औषधी उपचार गर्ने चलन विस्तारै बढ्दै गएको छ । नयाँ संस्कार र मान्यतालाई पनि मान्यता दिनुपर्दछ भन्ने सोचाई पनि वृद्धि भएको छ ।

५.४ कामी जातिमा आएको परिवर्तन

वाना गाउँ विकास समितिका कामी समुदायको सामाजिक तथा सांस्कृतिक जीवनमा केही परिवर्तनका प्रभावहरू देखिएका छन् । परम्परागत मूल्य मान्यता, सांस्कृतिक, अन्धविश्वास आदिमा गुञ्जिरहेका कामी जातिमा यहाँका ब्राम्हण र क्षेत्र समुदायको प्रभाव पर्न थालेको देखिन्छ । यहाँका कामी समुदायमा छोरीलाई स्कूल पढाउनु हुन्न छोरी अर्काको घरमा जाने जात हो भने कुरामा बढी विश्वास गर्दथे तरअहिले यो मान्यता विस्तारै विस्तारै परिवर्तन भएको छ । अहिले यहाँका कामी समुदायले श्री सरस्वती नि.मा.वि. डाँडागाउँ, श्री वाना मा.वि. वानामा आफ्ना छोरा छोरीलाई समान महत्व दिएर पढाउनको लागि पठाउन थालेका छन् ।

कामी समुदायमा स्कूल जाने र छोडेको संख्या उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ । कतिले कक्षा १, २ मा नै कक्षा छोडे भने कति मा.वि. स्तरसम्म पुगेर छोडे भने केही प्रमाणपत्र तहमा संखुवासभा बहुमुखी क्याम्पस, चैनपुरमा अध्ययनरत र उत्तीर्ण गर्न नसकेकापछि छोडेको पनि पाइयो । यस क्षेत्रका कामी समुदायमा युवा युवतीहरूको शैक्षिक स्थिति जनाउँदछ । यसरी यो जातिमा पनि पढ्नु पर्दछ भन्ने भावना र चेतनाको विकास भएको पाइन्छ ।

यस गा.वि.स.मा कामी समुदायले विभिन्न किसिमका उल्लेख्य काम गरेको छन् । शिक्षाको प्रभावका साथै यस क्षेत्रमा रहेको कामी जातिको चेतनामा आएको परिवर्तनले सामाजिक र राजनैतिक क्षेत्रमा केही मात्रामा भए पनि सहभागी बन्न थाले । स्थानीय निकायको निर्वाचन २०५६ मा वाना गा.वि.स ३ बाट दलित २ जना मात्र निर्वाचित भएको पाइन्छ । यसले गर्दा पनि यहाँका कामी जातिहरू राजनीतिक क्रियाकलापमा सहभागिता कमी भएको पाइन्छ । साथै विकास निर्माणका कार्यहरूमा पनि यिनीहरूको सहभागिता कम रहेको छ । तर कामी जातिमा राजनैतिक चेतना तथा जागरण भने बढ्न थालेको पाइन्छ ।

केही समय पहिला यस समुदायका मानिसहरूमा पढ्न पर्दछ भन्ने मान्यताको विकास भएको थिएन तर हाल आएर यिनीहरूले आफ्ना नानीहरूलाई स्कूलमा पढ्न पठाउनेको संख्या बृद्धि भएको पाइन्छ । यस्ता सकारात्मक परिवर्तनहरू विस्तारै यहाँको कामी समुदायमा विकास हुँदै गएको पाइन्छ । परम्परागत पेशा फलाम, तामा पिट्ने वा सुन चाँदी पिट्ने भए पनि हाल यिनीहरूले कृषिलाई नै मुख्य पेशा बनाएका छन् । यिनीहरूको जिविकोपार्जन गर्ने मुख्य स्रोत नै कृषि हो । आफ्नो प्रशस्त जग्गा जमीन नहुने र अर्काको जग्गामा काम गर्न समेत त्यति नरूचाउने यहाँका कामीहरूले वैकल्पिक पेशाको रूपमा सिकर्मी, डकर्मी काम गर्ने र केहीले मात्र परम्परागत पेशा अपनाएको पाइन्छ भने केही नोकरी गर्न स्वदेश तथा विदेशमा गएका छन् । यसरी यस जातिले परम्परागत पेशा छोड्दै अन्य सहायक पेशातर्फ उन्मुख भएका छन् । यसलाई तालिकाद्वारा यहाँका कामी जातिको परम्परागत पेशा गर्ने र नगर्ने कति रहेछन् भन्ने जानकारी पाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. १५

परम्परागत पेशा गर्ने र नगर्ने उत्तरदाताहरू

परम्परागत पेशा	परिवार संख्या	प्रतिशत
गर्ने	७	२२.५९
नगर्ने	२४	७७.४१
जम्मा	३१	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०६८

माथिको तालिकाले प्रष्ट पार्दछ कि कामी समुदायमा परम्परागत पेशा अपनाउनेको संख्या निकै कम र अन्य पेशा अपनाउनेको संख्या बढी भएको स्थितिको उजागरण गरेको पाइन्छ ।

कामी समुदायको सामाजिक तथा साँस्कृतिक स्थितिमा पनि केही परिवर्तन भएको देखिन्छ । शुरू शुरूमा कामी समुदायका मानिसहरू संयुक्त परिवारमा बस्दथे भने हाल आएर सानै परिवारतिर यो समुदायको झुकाव बढ्दै छ भन्ने कुरा यस वडामा भएका कुल घरधुरी संख्याले बताउँदछ । यसरी वृहत् परिवार सुन्य रहेको छ । यसरी सानो परिवार तिर यो समुदाय आकर्षित रहेको छ । हाल कामी परिवारको पारिवारिक संरचनामा मात्र परिवर्तन भएको होइन घर निर्माणमा पनि आधुनिकता देखिन्छ । पहिले खरका घर थिए भने हाल आएर ढुङ्गाको गारो लगाई तला थपी जस्ताको छाना लगाई घर निर्माण कार्यमा पनि आधुनिकता पाइन्छ । यस जातिमा पहिरनमा र भेषभूषामा पनि परिवर्त भएको पाइन्छ । पुराना पुस्ताका मानिसहरू भोटो, कछाड, लगौटी, टोपी लगाउँथे भने हाल सुट, पाइन्ट, जुता, चप्पल, कट्टु, टिसर्ट, दौरा, शुरूवाल आदि लगाउने गर्दछन् । त्यस्तै महिलाहरूमा गुन्यू, चोली, पछ्यौरी पटुका मजेत्रोको ठाउँमा सारी ब्लाउज, फ्रक, मेड्डी, लुंगी, आदि लगाएको पाइन्छ । कामी समुदायका महिलाहरूको लगाउने गहनाहरू ढुग्री, माडवारी, पोते, फुली, बुलाकीको ठाउँमा अहिले रिड, भुम्का, सिक्री, आदिले लिएको छ । यसरी यस समुदायमा केही परिवर्तनहरू देखिएका छन् ।

यो समुदायमा खानपिनमा पनि केही परिवर्तनहरू देख्न सकिन्छ । पहिले साधारण आटो, ढिंडो, रोटी, पुवा, भात तरकारी खान्थे भने अहिले आटो, दालभात, तरकारी अचार जस्ता परिकारहरू प्रयोग गरेको पाइन्छ । विवाहमा बाजा बजाउने, अन्तरजातीय विवाह पनि स्वीकार्य हुन्छ तथा बहुविवाह कम हुँदै गएको पाइन्छ । महिलाहरूले घर धन्दा कृषि, गाई वस्तुको हेरचाह गर्ने बाहेक अन्य काममा पनि हिँडेको पाइन्छ । चाडपर्वहरू मनाउने रूढीगत मान्यतालाई त्यागी आधुनिकता तिर अग्रसर भएको पाइन्छ । शिक्षा, स्वास्थ्य, प्रसाशनिक सुधार कानूनी सुधार जस्ता विविध सुधारले यो जातिमा पनि विभिन्न सुधारका कार्य भएको पाइन्छ । यसरी सम्यताको विकासका क्रममा जंगली असभ्यबाट सभ्य हुँदै आए जस्तै मानव समाज पनि परम्परागत समाजबाट संक्रमणकालीन समाजबाट आधुनिक समाजतिर अग्रसर हुनु स्वभाविक रूपमा लिन सकिन्छ । यस्तै गरेर वाना गा.वि.स.का कामी समुदायका मानिसहरू पनि अहिले संक्रमणकालिन अवस्थामा रहेका देखिन्छन् ।

किनभने कामी समुदायमा प्राचीन र आधुनिकताको भलक देख्न पाइन्छ । सामाजिक परिवर्तन भन्नु नै मानिसको सोचाइ, सामाजिक संरचना मूल्य मान्यता, रिति, स्थिति, चालचलन आदिमा परिवर्तन हुनु हो । कुनै जाति तथा समुदायले आफूलाई देश काल परिस्थिति अनुसार परिवर्तन वा समायोजन गर्नका लागि केही न केही रूपमा आफ्ना मूल्य मान्यता र चाहनाहरूलाई पनि परिवर्तन गर्नु पर्ने हुन्छ ।

अध्याय-छ

सारांश र निष्कर्ष

६.१ सारांश

यो शोधकर्ताको मुख्य उद्देश्य संखुवासभा जिल्ला वाना गाउँ विकास समितिका कामी जातिको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र यो जातीमा आएको परिवर्तनको अध्ययन गर्नु हो । नेपालमा रहेका विभिन्न समुदाय जस्तै कामी समुदायमा पनि आफ्नै किसिमका मौलिक संस्कृति रहेका छन् । यस क्षेत्रमा २०६८ साल आस्वीन महिनामा स्थलगत सर्वेक्षण गर्ने कार्य गरियो । कामी समुदायसँग सम्बन्धित विभिन्न तथ्याङ्क संकलन गर्दा प्राथमिक विधि अन्तर्गत सहभागी अवलोकन, प्रश्नावली, प्रमुख जानकार व्यक्तिहरूसँगको अन्तरवार्ता र द्वितीय विधि अन्तर्गत सरकारी एवं गैर-सरकारी प्रशासन सामाग्री प्रयोग गरियो । यस्ता तथ्याङ्कहरू अनुसन्धानको उद्देश्य अनुरूप उनीहरूको सामाजिक सांस्कृतिक एवं आर्थिक पक्षका विभिन्न पक्षहरूका सम्बन्धमा तथ्याङ्क प्राप्त गरियो ।

यस वाना गाउँ विकास समिति वडा नं. ३ डाँडागाउँको ३१ घरपरिवारको जम्मा कामी जातिको जनसंख्या १८४ रहेको छ । जसमा पुरुषको ९१ र महिलाको ९३ रहेका छन् । यहाँ केटा केटीको तुलनामा वृद्धको जनसंख्या कम रहेको छ । दलित अन्तर्गत पर्ने कामी जाति पनि एक जाति हो । नेपालमा पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म बसोबास गर्ने यो जाति शिक्षा तथा जनचेतनाका विषयमा अत्यन्तै पिछडिएको मानिन्छ । समग्रमा कामी जातिकै खोजी अध्ययन अत्यन्तै कम भएको अवस्था वा भनौ दलित आयोग गठन भएको तर जुन आशा लिएर गठन भएको थियो त्यसै अनुसार उल्लेखनीय प्रगति नदेखिएको वा दलित आयोगबाट पनि समग्र दलित तथा कामी जातिको खोज, अध्ययन भइनसकेको अवस्थामा कामी जातिको अध्ययन गर्नुपर्ने भएकोले यस क्षेत्रमा देखिएको अभावलाई सीमित क्षेत्र र तहमै भए पनि पूरा गर्ने उद्देश्य लिएर यो अध्ययन गरिएको हो । प्रस्तुत अध्ययन वाना गा.वि.स. ३, डाँडागाउँ वानाका कामी जातिमा गरिएको छ । यसरी कामी बसोबास गर्ने क्षेत्रलाई डाँडागाउँ भनिन्छ ।

यहाँका कामी जातिहरू अरू जातिहरूसँग घुलमिल हुँदै आएका हुनाले र सदरमुकाम तथा चैनपुरबजार नजिक भएकोले गर्दा यिनीहरूमा केही मात्रामा भए पनि आधुनिकीकरणको प्रभाव परेको छ । रहनसहन, भेषभूषा, भाषाशैली आदिमा परिवर्तन देखिन्छ । भाषाको प्रभावलाई हेर्दा यिनीहरूमा बाहुन-क्षेत्रीको नै प्रभाव बढि मात्रामा परेको

देखिन्छ । सर्वप्रथम संस्कारहरूलाई उनीहरूको आफ्नै शैलीमा अध्ययन गरिए पनि त्यसमा धेरै रीतिथितिहरू बाहुन, क्षेत्रीको भैं देखिन्छ । जन्मेपछि सालनाल काट्ने न्वारानमा तागाधारीहरूको भैं गर्ने गरे पनि छेवार (ब्रतबन्ध) मा भने आफ्नोपन देखिन्छ । विवाह र मृत्यु संस्कारमा पनि अरू जातिहरूको प्रभाव परेको देखिन्छ ।

कामी जातिले विभिन्न संस्कारहरू गर्ने गर्दछन् । उनीहरूले गर्ने संस्कारहरूमा जन्मसंस्कार पनि एक हो । जन्मसंस्कारमा यहाँका कामी जातिले बाहुन, क्षेत्रीले जस्तै गरेको पाइयो । यस जातिमा बेथा लाग्नुभन्दा अगाडि सुत्केरी हुने महिलालाई हेरचाह गर्ने, तिनीहरूको स्वास्थ्य स्थितिको जानकारी लिने कामी समुदायका पाका महिलाद्वारा गरिएको पाइयो । बच्चा जन्मेपछि सुडेनीद्वारा सालनाल काट्ने काम गरिन्छ । बच्चा जन्मिसकेपछि बच्चालाई पानीले पखाल्ने काम गरिन्छ । यसरी बच्चा जन्माएकी सुत्केरी महिलाको खानपानमा विशेष ध्यान पुऱ्याइन्छ । सुत्केरीलाई घरमा अनेक चिजबीज छुन दिइदैन । बच्चा जन्मेको ११ दिनसम्ममा नामकरण गर्ने कार्य हुने गर्दछ । सामान्यतया: छोरीको ९ दिन र छोराको ११ दिनमा यो कार्य कामी जातिमा गरिन्छ । कामी जातिको बच्चाको न्वारानमा भान्जाको उपस्थिति अनिवार्य मानिन्छ । नामाकरण गर्दा ज्वाइँ भान्जा नै पुरोहित बन्ने प्रचलन रहेको देखियो । छोराको नामाकरण पछि गरिने कामी जातिको अर्को महत्वपूर्ण संस्कार ब्रतबन्ध हो । ब्रतबन्धमा मामाको उपस्थिति अनिवार्य मानिन्छ । मामाले भान्जाको कपाल काट्दा छुरा लगाउन पर्दछ र सो बेला आफू सक्दो एकसरो कपडा उपहार स्वरूप किनिदिनुपर्दछ । यसरी नातेदार र इष्टमित्र सबैलाई बोलाएर भोज खुवाएपछि छेवार (ब्रतबन्ध) गर्ने कार्य समाप्त हुन्छ ।

कामी जातिको अर्को महत्वपूर्ण संस्कार विवाह पनि हो । वाना ३, डाँडागाउँका कामी जातिको विवाह हिन्दू रीति अनुसार नै सम्पन्न गरिन्छ । यिनीहरूले आफ्नो जातीय कन्यासँग विवाह गर्ने चलन छ र अर्को गोत्र वा कुटुम्बसँग पनि विवाह गर्दछन् । तर अन्य दलित जातिको मान्छेसँग भने यिनीहरूको विवाह हुँदैन । विवाह गर्ने क्रममा सबभन्दा पहिला केटा पक्षले केटी पक्षकहाँ केटी माग्न जान्छन् । केटी पक्ष यदि मन्जुर भएमा विश्वासको लागि ठेकी लगाउने प्रचलन यस जातिमा रहेको छ । ठेकी लगाउँदा केटा पक्षले केटी पक्षकहाँ खसी, कुखुरा मासु आदि लगेर दिने गर्दछन् । यसरी विवाह सम्पन्न हुन्छ ।

कामी जातिको अर्को महत्वपूर्ण संस्कार मृत्यु संस्कार पनि एक हो । वाना ३, डाँडागाउँका कामी जातिले पनि यो संस्कारलाई बाहुन, क्षेत्रीले जस्तै गरी सम्पन्न गर्दछन् ।

यदि मृत्युसंस्कार राम्रोसँग गरिएन भने मृतआत्मा भूत पिचाश आदि भएर दुःख दिन्छ भन्ने मान्यता यहाँका कामी जातिमा रहेको छ । कामी जातिको मृत्यु संस्कारलाई हेर्दा यो जातिले समाजमा उपल्ला जाति मानिएका बाहुन, क्षेत्रीले गर्ने सबै संस्कारलाई मान्ने गर्दछन् । हिन्दू विधि अनुसार सबै संस्कार पूरा गर्ने गरेको पाइयो ।

विभिन्न किसिमका संस्कार गरे जस्तै कामी जातिले पूजा संस्कार पनि गर्ने गर्दछन् । यस क्षेत्रका कामी जातिले पनि विभिन्न देवी देवताको पूजा आराधना गर्ने गर्दछन् । जस्तै: दुर्गापूजा, नागपूजा, कुलदेवताको पूजा र अन्य देवीदेवताको पूजा धुमधामसँग गर्ने गर्दछन् । साथै विश्वकर्मा पूजा पनि यिनीहरूको विशेष पूजा मानिन्छ । साथै यहाँका कामी जातिले विभिन्न चाडपर्वहरू मान्ने गर्दछन् । बाहुन, क्षेत्रीले जस्तै गरेर यिनीहरूले दशै, तिहार, चैते दशै, तीज, कृष्ण जन्माष्टमी आदि चाडपर्वहरू आफन्तहरूको साथमा मान्ने गर्दछन् ।

सामाजिक अवस्थामा परिवारको आकार, शिक्षा तथा साक्षरताको अवस्था, स्वास्थ्य र सरसफाई, अस्पताल र स्वास्थ्य संस्थाहरूको उपयोग, खानेपानीको स्रोत र स्तर, भाषा, धर्म र महिलाको सामाजिक स्थितिको मूल्याङ्कन केही सन्तोषजनक रूपमा देखियो । हिजोआज यिनीहरूको सामाजिक अवस्थाको सुधार गर्न स्वयम्मा केही चेतना आउन लागेको र भविष्यमा केही परिवर्तन हुने सम्भावना अवश्य राख्न सकिन्छ । आम्दानीको स्रोतहरूमा पनि कामी अत्यन्तै पिछडिएको पाइएको छ । आफ्नो जग्गाबाट आम्दानी कम हुने भएकोले कामी जातिले आम्दानीको स्रोतको रूपमा अन्य पेशालाई अँगालेको पाइन्छ । अन्य पेशाहरूमा सिकर्मी, डकर्मी र त्यसबाहेक विदेशमा गएर पनि तिनीहरूले आम्दानी गरेको पाइन्छ । समग्रमा कुरा गर्दा वाना-३, डाँडागाउँका कामी जातिको मुख्य पेशा कृषि नै हो भने कतिपय कामी जातिले आफ्नो विष्टबाट प्राप्त वालीबाट पनि गुजारा गरेको पाइन्छ । यिनीहरूले ज्यालादारी, मजदुरी पेशालाई पनि आफ्नो पेशाको रूपमा लिएको पाइन्छ ।

खेतीपाती र पशुपालनलाई एउटै सिक्काका दुई पाटाका रूपमा लिन सकिन्छ । खेतीपातीमा प्रयोग गरिने प्राङ्गारिक मल वा कम्पोष्ट मल पशुपालनबाट नै प्राप्त हुने र पशुपालनलाई आवश्यक पर्ने घाँसपात सोत्तर, पराल, पिठो, दाना खेतीबाट प्राप्त हुने भएकोले यी एक अर्कामा अन्योन्याश्रित सम्बन्ध राख्दछन् । यहाँका कामी जातिले पशुहरूमा गाई, भैसी, भेडा, बाखा आदि पाल्ने गर्दछन् । यीमध्ये सम्पन्न कामी परिवारले गाई, भैसी, गोरू, बाखा, कुखुरा लागयतका सबैजसो पाल्ने गर्दछन् भने विपन्न परिवारले बाखा तथा

कुखुराहरू पाल्ने गर्दछन् । यहाँ जुन घरमा गाई, भैसी छैनन् तिनीहरूको आर्थिक अवस्था निम्न स्तरको मानिन्छ ।

कामी जातिलाई खेतीपातीबाट वर्षभरी खान पुग्दैन किनकि उनीहरूसाग खेतीपाती गर्न जमीन प्रशस्तै छैन । यदि जमीन प्रशस्तै भए पनि उब्जाउ हुँदैन । उब्जाउ कम हुने भएकोले यिनीहरूलाई आफ्नो गुजारा चलाउन गाह्रो पर्दछ । यस्तैगरी यहाँका १२ परिवार अर्थात् ३८.७१ प्रतिशतलाई ६ महिनासम्म मात्र खान पुग्ने तथ्याङ्कबाट प्रष्ट हुन्छ । यसैगरी ६ महिनादेखि ९ महिनासम्म खान पुग्ने परिवारको संख्या १३ अर्थात् ४१.९३ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

कामी जातिमा प्रत्यक्ष रूपमा सम्पत्तिमा अधिकार महिलाहरूको देखिँदैन । अरू जातिमा जस्तै कामी जातिमा पनि जग्गा जमीन लोग्ने मानिसको नियन्त्रणमा रहेको छ । लोग्ने मानिसको शेषपछि मात्र महिलाहरूको नाममा रहन्छ तर प्रायः छोरोमा जान्छ । यहाँका कामी समुदायका महिलाहरू अत्यन्तै पिछडिएका हुनाले उनीहरूको सम्पत्तिमा अधिकार शून्य मात्रामा रहेको छ । पुरुषहरू नै त्यसको भागिदार हुने, उनीहरूले नै सम्पत्तिको संरक्षण र नियन्त्रण गर्ने गर्दछन् ।

आर्थिक अवस्था अन्तर्गत यस क्षेत्रका कामी जातिमा आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गर्ने क्रममा उनीहरूले अपनाएको पेशा, भूमिको विवरण, वर्ष दिनसम्म खान पुग्ने नपुग्ने विवरण, महिलाले काम गर्ने अवधि र किसिम, पौत्रिक सम्पत्तिमा महिलाहरूको अधिकारसम्बन्धी अवधारणा, महिलाहरूको गरगहना तथा पेवापात अन्य आर्थिक क्रियाकलाप सहितको अध्ययन गरिएको छ ।

६.२ निष्कर्ष

वाना-३, डाँडागाउँका कामी जातिहरू केही न केही रूपमा कृषि पेशामा संलग्न भए तापनि अन्य पेशा तथा व्यवसाय पनि अपनाइएको पाइएको छ । यिनीहरूको मुख्य पेशा कृषि भए तापनि सहायक पेशाको रूपमा मजदुरी, जागिर तथा सिकमी, डकमी तथा “विष्ट” बाट नै जीवन गुजारा गरिरहेका छन् । यिनीहरूले ज्यालादारी कार्यलाई पनि आफ्नो पेशाको रूपमा लिएको पाइन्छ । कामी जातिमा परम्परागत पेशा भाँडा बनाउने मुख्य पेशा मानेका कामी परिवार ३ अर्थात् ९.६५ प्रतिशत छन् । त्यसैगरी कृषि पेशालाई मुख्य पेशा मानेका कामी परिवार १२ अर्थात् ३८.७१ प्रतिशत रहेका छन् । आफ्नो मजदुरीलाई मुख्य पेशा मानेका कामी परिवार ७ अर्थात् २२.५८ प्रतिशत रहेका छन् ।

विदेश गई नोकरी गरी बसेका कामी परिवार जम्मा ८ अर्थात् २५.८१ प्रतिशत रहेको देखियो । यहाँका कामी समुदायले भाँडा, वर्तन बनाएबापत विष्टको घरबाट बाली लिने गर्दछन् । कामी जातिले आफ्नो जमीनबाट भन्दा विष्टको घरबाट बालीको रूपमा धेरै अन्न ल्याउने गर्दछन् । यसरी यिनीहरूले जग्गा जमीनबाट भन्दा बालीबाट नै धेरै अन्न उत्पादन गर्ने निष्कर्ष तथ्याङ्कबाट पत्ता लगाइयो ।

यसरी कामी जातिमा जति पेशाको महत्व हुन्छ, त्यति महत्व भू-स्वामित्वको पनि रहेको हुन्छ । वाना-३, डाँडागाउँको ३१ घरधुरीमध्ये अधिकांशको स्वामित्वमा रहेको भूमि न्यून छ । यिनीहरूको घरवास भने आफ्नो स्वामित्वको जमीनमा रहेको देखिन्छ । आफ्नो भू-स्वामित्व कम भएका कारण यहाँका कामी जातिले अन्य साहुमहाजनको जग्गा कमाएर खाएको देखिन्छ । भूमि अचल सम्पत्ति भएको हुनाले यसबाट पनि यिनीहरूले आर्थिक अवस्थाको अड्कल गर्न सकिन्छ । यसरी जग्गा जमीन कम भएको र अन्य अवसरको अभावमा कारणले यहाँका कामी परिवारका सदस्यहरू कामको खोजीमा अन्य मुकका विभिन्न सहरमा गई विभिन्न किसिमका काम गर्ने गरेको पाइन्छ । स्थितिलाई अझ बढी सफल र सक्षम बनाउनको लागि कामी जातिका महिला तथा पुरुष दुवैजना मिलेर व्यापार व्यवसाय गर्नतिर लागेको देखिन्छ ।

यस गा.वि.स. केही हदसम्म समतल परेको भू-भाग भए पनि यहाँका केही कामी समुदायको मात्र त्यस्तो समथर भूभागमा जग्गा रहेको छ । धेरैजसो कामी परिवारको जग्गा छेउमा र भिरालो तथा कम उब्जा हुने ठाउँमा भएकोले वर्षाको पानीमा खेतीपानी गर्नुपर्ने हुन्छ । अन्न खेतीमा मकै, कोदो, गहुँ, जौ, धान, फापर, भटमास, बोडी आदि उत्पादन हुन्छ । तरकारी खेतीमा आलु, मूला, भान्टा, भिन्डी, बन्दा, काउली, प्याज, लसुन, हरियो सागपात आदि उत्पादन हुन्छ । यहाँका कामी जातिको खेतीको तरिका परम्परागत नै छ । यहाँ हलो, कुटो, कोदालोको प्रयोग हुन्छ । यहाँका कामी जातिका पुरुषले जोत्ने काम र महिलाले बाली लगाउने लगायतका काम गर्दछन् ।

यस वाना ३, डाँडागाउँका महिलाको सम्पत्ति भनेको आफ्नो लोग्नेको नाममा रहेको जग्गा जमीन बाहेक विवाहको समयमा प्राप्त दाइजो र पेवा पनि महिलाको सम्पत्ति हो । त्यसैले कामी महिलाको सम्पत्तिको मुख्य स्रोत भनेको आफ्नो घर परिवार र यसबाट हुने आमदानी पनि हो । यसका साथै माईतीहरूले दिने सामानहरू पनि दाइजोको रूपमा प्राप्त हुनसक्दछ । पेवापातलाई महिलाको निजी सम्पत्तिको रूपमा लिईन्छ, तर एक परिवारका

महिलाहरू आफै परिवारको संरक्षक हुने भएकोले पेवाको कुनै अर्थ रहँदैन । तापनि तिनीहरूले माइतीबाट ल्याएको बाखा, कुखुरा जस्ता पशुपंक्षिबाट प्राप्त आमदानीलाई नै पेवाको रूपमा लिने गर्दछन् ।

महिलाको कुनै किमिसको पेवापात छ कि छैन भनेर त्यहाँका कामी महिलाको अध्ययन गर्दा उनीहरूको नाममा माइतीले दिएको दाइजो र पशुपक्षीवाहेक केही पनि उनीहरूको नाममा नरहेको पाइएको छ । महिलाको नाममा छुट्टै जग्गाजमीन छैन, जति पुरुषको नाममा रहेको छ त्यति नै महिलाको पनि सम्पत्ति हो भन्ने कुरा उनीहरूको अन्तवार्ताबाट पत्ता लगाइयो ।

यहाँका कामी समुदायको सामाजिक, साँस्कृतिक तथा आर्थिक जीवनमा केही परिवर्तनका प्रभावहरू देखिएका छैन परम्परागत मूल्य मान्यता संस्कृति अन्धविश्वास आदिमा गुञ्जिएका कामी जातिमा यहाँका उपल्लो समुदायका प्रभावमा परि छोरा र छोरीलाई समान महत्व दिएर विद्यालय पढन पठाएको तालिका नं. ३ र ४ मा छात्र छात्राको स्थितिले देखाउँछ । यसरी छोरीलाई पठाउन हुन्न भन्ने मान्यता रहेको यस जातिमा छोरा छोरीप्रति गरिने भेदभाव हट्दै गएको पाइयो । त्यस्तै परम्परागत पेशा फलाम पिट्ने सुन चाँदि पिट्ने भएता पनि हाल यिनीहरूले कृषि र वैदेशिक रोजगार जस्ता विषयलाई आफ्नो मुख्य पेशाको रूपमा उभ्याएको माथिको तालिका नं. १० बाट प्रष्ट हुन्छ कामी जातिको सामाजिक तथा साँस्कृतिक स्थितिमा पनि केही परिवर्तन भएको पाइयो कामी समुदाय सुरुमा संयुक्त परिवारमा बस्दथे भने हाल आएर एकल परिवार तर्फ रुची राखेको माथि तालिका नं. ६ मा ६४.५१ प्रतिशत एकल परिवार रहनुले प्रष्ट पार्दछ ।

धार्मिक रूपमा हिन्दू धर्मलाई मुख्य धर्म मानि आएका कामी समुदायमा क्रिश्चियन धर्मको केही प्रभाव परेको देखियो । वर्तमान समयमा कामी जातिका युवा युवतीहरू विद्यालय विभिन्न सन्चार माध्यमहरूको प्रभावमा परि तिनीहरूको लवाई खुवाई बोलीचालीमा उल्लेखनीय परिवर्तन भएको पाइयो । त्यस्तै गरेर छुवाछुत जस्ता कुरितिहरू सार्वजनिक सभा, समारोह, हाटबजार, धारा, पानी आदि सार्वजनिक स्थलहरूको उपभोग गर्नमा केही सहजता महसुस यिनीहरूले गरेको पाइयो । यसरी छुवाछुत जस्तो जातीय विभेद र कट्टर पनाहरूमा पनि क्रमिक परिवर्तनआई समाजमा सकारात्मक प्रभाव पारेको पाइयो ।

सन्दर्भसामाग्री

- तिमिल्सिना, लक्ष्मण । (२०६०) । पाल्पा जिल्ला चाप्पानी गा.वि.स.का दलित (कामी) महिलाहरुको सामाजिक, साँस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्था एक समाजशास्त्रीय अध्ययन । अप्रकाशित शोधपत्र, काठमाडौँ : त्रि-चन्द्र बहुमुखी क्याम्पस ।
- नेपाल अधिराज्यको संविधान । २०४७ । काठमाडौँ : जनसुविधा प्रकाशन ।
- नेपालको अन्तरिम संविधान । २०६३ । (पाँचौँ संशोधन), काठमाडौँ: बौद्धिक दर्पण ।
- पन्थी, टेकराज । (२०६०) । अर्घाखाँची जिल्ला छत्रगन्ज गा.वि.स ७ र ८ का कामी जातिको आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक पक्षको अध्ययन । अप्रकाशित शोधपत्र, काठमाडौँ: त्रि-चन्द्र बहुमुखी क्याम्पस ।
- मनोहर । (२०६७) । दलित मुक्ति कसरी हुन्छ ? वाशिङ्गटन डी.सी. : नासो समाज ।
- आहुती । (२००५) । हिन्दु समाजमा दलित मुक्ति:को प्रश्न । नेपालको सन्दर्भमा शास्त्रीय चिन्तन, मेरी डेसन, वन्त र प्रत्युष (सम्पादन) । काठमाडौँ : हिमाल एसोसिएसन ।
- बराल, बासु । (२०४४) । हिन्दु सामाजिक संगठनको प्रारूप । काठमाडौँ: साभा प्रकाशन ।
- मुलुकी ऐन । २०२० । काठमाडौँ : कानून किताव व्यवस्था समिति ।
- राष्ट्रिय जनगणना । २०५८ । जनगणना पकेटिड बुक । काठमाडौँ : केन्द्रीय तथ्याङ्क आयोग ।
- विश्वकर्मा, टि.आर. । (२०३०) । नेपाल जन विकास परिषद्को कार्यक्रम र नीति, राष्ट्रिय स्तरको कार्यकर्ता गोष्ठी । जनकपुर प्रशिक्षण केन्द्र ।
- Bista, D.B. (1976). **People of Nepal**; Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar .
- Bista, D.B. (2055). **Sabbai Jaat Ko Fulbari**; 7th Ed. Kathmandu: Sajha Publication.
- Caplan, A.P. (1972). **Priests and Cobblers: A Study of Social Change in a Hindu Village in Western Nepal**; London: Intertext.
- Caplan, Lonel (1970). **Land and Social Change in East Nepal: A Study of Hindu Tribal Relations**; Kathmandu: Himal Books Center.
- Eleventh Three-years Interim Plan 2064/65- 2067/68**, (2064). Nepal Government National Planning Commission.
- Gurung, Ganeshman and Bishnu Bhandari (2064). **National Integration in Nepal Occasional Paper in Sociology and Anthropology**; Kathmandu: Central Department of Sociology and Anthropology, Tribhuvan University.

- His Majesty's Government of Nepal. Population of Nepal, (2002). **Village Development Committees, Municipalities, Population Census 2001**; National Planning Commission Secretariat, Central Bureau of Statistics, In Collaboration with UNPFA, Nepal,.
- HMG Nepal (2002). **National Dalit Strategy Report**; Kathmandu: HMG, Nepal.
- Nepali, Gopal (1965). **The Newars**; Bombay: United Asian Publication.
- Parajuli, Dhindandra B. (2000). **The Process of Sanskritization Among the Bishwokarmas in Baglung Municipality Area, Journal on Sociology and Anthropology**; Patan Multiple Campus.
- Patrick, Kirk (1811). **An Account of the Kingdom of Nepal**; Calcutta: Orient Longman.
- Sharma, Khagendra (1994). **A Modest Study of Current Socio-economic Situation of Lowest Status Caste and Tribal Groups in Nepal**; A Report Submitted to the Save the Children, USA.
- Sharma, Pragya Raj (1977). "Caste, Social Mobility and Sanskritization: A Study of Nepal's Old Legal Code," **Kailash Magazine**; Vol.4, P. 2778-299
- Tenth Plan 2002-2007, (2002)**. His Majesty's Government, National Planning Commission; Nepal.
- The Laws of Manu (1500 B.C.)**. Translated by G. Buhler. (Retrieved on April 1st 2012, http://sanskritdocuments.org/all_pdf/manusmitri.pdf)

अनुसूची

शोधपत्रका लागि प्रयोग गरिएको अन्तर्वाता सूची

घरमुलीको नाम:	मिति:
घरसंख्या:	जिल्ला:
घरमुलीसँगको सम्बन्ध:	गा.वि.स.:
उमेर:	गाउ/टोल:
पेशा:	वडा नं.:
धर्म:	शिक्षा:
भाषा:	नागरिकता :
वैवाहिक स्थिति:	

जन्मसंस्कार

१. तपाईंको परिवारमा जन्मदेखि मृत्यूपर्यन्त गरिने क्रियाकलापहरू के के हुन् ?
.....
२. तपाईंको जन्म संस्कारमा के के परिवर्तनहरू आएका छन् वा छैनन् ? यदि आएका छन् भने कुन कुन पक्षमा परिवर्तन आएका छन् ?
.....
३. तपाईंको परिवारमा महिला सुत्केरी भइसकेपछि कति दिनसम्म पवित्र काम गर्नुहुँदैन ?
.....
४. के के कुरा खान दिनु हुन्छ र के के दिनु हुँदैन ?
.....
५. तपाईंको परिवारमा विवाह गर्दा कस्तो प्रकारको विवाहलाई बढी मान्यता दिनुहुन्छ ?
क) मागी विवाह ख) चोरी विवाह ग) प्रेम विवाह घ) अन्य
६. तपाईंको बच्चाको कहिले कहिले र कसरी न्वारन, चुडाकर्म, पास्नी र विवाह गर्नुहुन्छ ?
.....

मृत्यु संस्कार

७. तपाईंको परिवारको सदस्यको मृत्यूपश्चात गरिने संस्कारहरू केके हुन् ?
.....
८. यसमा केही परिवर्तनहरू आएका छन् वा छैनन् ? आएका छन् भने के के हुन् ?
.....

९. तपाईंको परिवारको सदस्यको मृत्य पश्चात दाहसंस्कार के कसरी गर्नुहुन्छ ?

१०. कति समयसम्म किरिया बस्ने र बरखी बार्ने गर्नुहुन्छ ।

११. जुठो परेको बेलामा खान हुने र नहुने कुराहरू के के हुन् ? र यसलाई शुद्ध पार्न के के गर्नुहुन्छ ?

सामाजिक अवस्था

१२. तपाईंलाई विष्टहरूकहाँ जाँदा कस्तो व्यवहार पाउनु हुन्छ ?

१३. तपाईंलाई गाउँमा अन्य जातिले के भन्ने गर्दछन् ?

१४. तपाईंको छुवा छुतसम्बन्धी धारणा कस्तो छ ?

१५. तपाईंको मुख्य चाडपर्वहरू के के हुन र कसरी मनाउनु हुन्छ ।

१६. तपाईंको परिवारको सदस्य विरामी भए कहाँ लैजानु हुन्छ ?

क) डाक्टर वा वैद्य ख) धामी धाक्री ग) अस्पताल घ) धामीले नभए अस्पताल

१७. तपाईंलाई बढी मात्रामा कुन जातिले दवाए जस्तो लाग्दछ ? र कसरी ?

क) बाहुन ख) क्षेत्री ग) वैश्य घ) आफ्नै जातिले

१८. तपाईंको शैक्षिक स्थिति कस्तो छ ?

क) शिक्षित ख) साक्षर ग) निराक्षर

१९. महिला रजस्वाला हुँदा के कसरी बार्नु हुन्छ?

आर्थिक अवस्था

२०. तपाईंको परिवारका आयस्रोत के के हुन् ?

क) कृषि ख) नोकरी ग) परम्परागत पेशा घ) अन्य

२१. तपाईंले अपनाएको परम्परागत पेशाले कति समय खान पुग्छ, कि पुग्दैन ?

- क) ३ महिना सम्म मात्र पुग्छ ख) ६ महिनासम्म पुग्छ ग) ९ महिनासम्म पुग्छ
घ) १२ महिनासम्म पुग्छ ड) अलिकति बचत हुन्छ

२२. तपाईंको परिवार कस्तो छ ?

- क) संयुक्त ख) एकल ग) बृहत्

२३. तपाईंसँग आफूले मात्र खर्च गर्नसक्ने सम्पत्ति (पेवा) को विवरण दिनुहोस् ।

क्र.सं.	विवरण	इकाइ	परिमाण	स्रोत	आम्दानी मुख्य

२४. तपाईंको परिवारमा भएको पशुपंक्षीको विवरण दिनुहोस् ।

२५. तपाईंको परिवारमा भएको जग्गाको विवरण दिनुहोस् ।

- क) खेत : रोपनि..... आना ख) वारी/खरवारी : रोपनि आना

२६. तपाईंको परिवारको मासिक आम्दानी कति छ ?

- क) एक हजारभन्दा कम ख) एक हजारदेखि तीनहजारसम्म
ग) तीन हजारदेखि पाँच हजारसम्म ग) पाँचहजारदेखि सात हजारसम्म
घ) सातहजारभन्दा माथि

२७. तपाईंले निम्न परिवारको विवरण दिनुहोस् ।

क्र.सं.	नाम	लिङ्ग	उमेर	शैक्षिक अवस्था	वैवाहिक स्थिति	पेशा

२८. तपाईं र अन्य जातिसँग (बाहुन, क्षेत्री) कस्तो सम्बन्ध छ ?

२९. तपाईंको परिवार र अन्य दलित जातिसँगको सम्बन्ध कस्तो छ ?

.....

प्रमुख जानकारी व्यक्तिसँग सोधिएका प्रश्नहरू

३०. वर्तमान अवस्थामा छुवाछुत सम्बन्धी ब्राम्हण, क्षेत्री र वैश्यहरूको कस्तो धारणा पाउनु हुन्छ ?

.....

३१. कामी जातिलाई सार्वजनिक स्थलहरू: पानी, पँधेरो, मठमन्दिर, स्कुल, अस्पतालमा कस्तो किसिमको व्यवहार पाउनु हुन्छ ?

.....

३२. कामी जातिले मनाउने चाडपर्वहरू विवाह जन्मदेखि मृत्युपछि गरिने संस्कारमा केकस्तो परिवर्तनहरू आएका छन् र किन ?

.....

३३. हाल आएर कामी जातिमा के कस्तो परिवर्तन आएको मशसुस गर्नुहुन्छ ?

.....

३४. छोरीलाई छोरासरह पैत्रिक सम्पत्ति दिने सरकारी निर्णयले कामी जातिमा कस्तो असर पारेको छ ?

.....

३५. कामी जातिमा शिक्षाको स्तर कस्तो पाउनु हुन्छ ?

.....

३६. कामी जातिलाई अन्य जातिसरह माथि उठाउन के कस्ता प्रयासहरू गर्नुपर्ला ?

.....

३७. वाना गा.वि.स. ३, डाँडागाउँका कामी जातिको सामाजिक, आर्थिक स्थितिलाई सुधार गर्न के कस्ता प्रयास गर्नु पर्दछ जस्तो लाग्दछ ?

.....

३८. अन्त्यमा तपाईंले वाना गा.वि.स. ३, डाँडागाउँका कामी जातिको बारेमा विचार दिनहुन्छ कि वा केही भन्न चाहनुहुन्छ ?

.....

समाप्त !